

Economisch-Statistische Berichten

ALGEMEEN WEEKBLAD VOOR HANDEL, NIJVERHEID, FINANCIËN EN VERKEER

UITGAVE VAN HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

31e JAARGANG

WOENSDAG 15 MEI 1946

No. 1514

COMMISSIE VAN REDACTIE:

*J. F. ten Doesschate; N. J. Polak;
J. Tinbergen; H. M. H. A. van der Valk; F. de Vries;
H. W. Lambers (Redacteur-Secretaris).*

Adjunct-Secretaris: J. H. Lubbers.

Assistent-Redacteur: A. de Wit.

*Administratie: Pieter de Hoogstraat 5, Rotterdam (W.).
Telefoon: Redactie 38040, Administratie 38340. Giro 8408.*

BERICHT.

De vele administratieve werkzaamheden, waarmee de banken reeds belast zijn, maken het noodzakelijk het aantal administratief te verrichten handelingen zoo veel mogelijk te beperken.

Derhalve doen wij een dringend beroep op leden en abonné's, die de over 1946 verschuldigde contributie, resp. abonnementsgelden, nog niet voldeden, deze thans direct over te maken op giro no. 8408, dan wel op onze rekening bij de heeren R. Mees en Zoonen te Rotterdam.

Mochten wij op 15 Juni a.s. nog geen remise hebben ontvangen, dan zullen wij door tusschenkomst van onze bankiers disponeeren, hetgeen wij echter, zooals hierboven vermeld, indien mogelijk, willen voorkomen.

Dit nummer heeft een omvang van 20 bladzijden. In verband met de bepalingen omtrent het papierverbruik zal dit door den omvang van een volgend nummer moeten worden gecompenseerd.

INHOUD:

	blz.
De beteekenis van de oorlogsschade voor Rotterdam door <i>Mr. W. F. Lichtenauer</i>	307
West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Wederopbouwproblemen van een buitengewest in Nederland door <i>J. Willems</i>	309
De economische gevolgen der partieele uitroeiing der Joden in Nederland door <i>Dr. S. Kleerekoper</i> met naschrift van <i>Prof. Dr. N. J. Polak</i>	311
Walcheren na den oorlog door <i>Ir. M. de Vink</i>	314
De gevolgen van den oorlog voor het toerisme door <i>N. van der Zwaal</i>	317
De invloed der verwoestingen in Limburg door <i>Dr. Th. L. M. Thurlings</i>	319
De invloed van de oorlogshandelingen in de Betuwe op de nationale productiecapaciteit door <i>J. H. van Stuyvenberg</i>	321

DEZER DAGEN

zes jaar geleden kwamen, als een dief in den nacht; de Duitschers ons land binnen. Alweer een jaar is het geleden, dat, ook in deze dagen, hun smadelijke aftocht

plaatsvond: En thans, in deze zelfde dagen, vertoefde Mr. Winston Churchill als een triumphator in ons land.

Wij herdenken vijf jaar verwoesting en ontwrichting en een jaar herstel. Over den algemeenen toestand en het herstel is reeds veel gepubliceerd, vooral ter voorlichting van de Angelsaksische landen: Verschillende instanties zijn in dezen actief geweest met vliegende blaadjes en brochures. Voor bijzondere bedrijfstakken noemen wij het zeer geslaagde „Our farmers fight for the future” en „They had 7 months”, een treffend beeld van de aftakeling van het Nederlandsche spoorwegnet door de Duitschers uit wraak over de spoorwegstaking.

Een bepaalde zijde bleef echter telkens over. En wel: de consequenties op langeren termijn, die de verwoesting en ontwrichting van bepaalde streken en bedrijfstakken heeft voor het nationale economisch leven. Zoo groot is de verwoesting en zóó beperkt de plaatsruimte, dat we waren gedwongen een keuze te doen. Niet alle verwoeste gebieden zal men in dit nummer behandeld vinden. Er ontbreken zelfs zeer groote. We hebben vooral die gevallen willen behandelen, welke of typeerend kunnen worden geacht voor een gansche reeks van schadegevallen, dan wel in het vergeetboek dreigen te raken.

Niet alleen verwoesting is belangrijk; ook de consequenties van de desorganisatie moeten onder de schadeposten worden opgenomen. We zien dan nog grootendeels af van de moreele ontwrichting, zooals deze zich laatstelijk weer uit in het onverantwoordelijk spelen met welen niet-bereidverklaring tot werken bij de havenstaking.

Beïnvloed door dit alles — verwoesting, ontwrichting, moreele verzwakking —, moet de Nederlandsche stemgerechtigde weldra een keuze doen voor den opbouw op langen termijn. Het dilemma wordt merkwaardig goed samengevat in de slotwoorden van „The Voyage”, het laatste juist in Nederland binnengekomen boek van Charles Morgan: „What shall we do with it? Shall we make a plan?”. „Not now”, Barbet answered”. Aan den lezer de wijsheid om uit te maken, of Barbet gelijk had.

Iets wijzer scheen men deze week, gezien de berichten, in het buitenland te worden. Victor Emanuel trad af als Koning van Italië. In de Vereenigde Staten werd de leening aan Groot-Brittannië door den Senaat goedgekeurd en het werk in de koloniën voorloopig hervat. Voorloopig echter, want de beide partijen zijn het nog in het geheel niet eens. Dat geldt ook voor de conferentie van Simla, waar men over de Britsch-Indische kwestie weer onverrichterzake uiteen is gegaan. Er is echter een communicé uitgegeven, dat men het toch niet opgeeft. Dit teekent eveneens de stemming van de conferentie der vier ministers te Parijs, waar weinig wil lukken, doch waar men het woord mislukken niet wil hooren.

„Deceptus sum, at non defetigatus”, zei Terentius. „Ontnuchterd, maar onverdroten”, het is 'een goede geest om tegenover ontwrichting en getalm te stellen.

Beschikbare krachten

Jonge man

25 jaar, H.B.S.-A en eenige jaren economie gestudeerd hebbend, zonder praktijk-ervaring, maar met werklust, zoekt passende werkkring. Br. onder no. 466 bur. v. d. blad. postbus 42. Schiedam.

Vacatures

Centraal Bureau voor de Statistiek

De Directeur van het C.B.S. te 's-Gravenhage roept sollicitanten op voor de functie van

LEIDER DER WERKGROEP FINANCIEELE STATISTIEKEN

in den rang van HOOFDCOMMIES.

Bij voorkeur dr(s) in de economische wetenschappen. Eenige jaren praktijk in het bankwezen. Vlot stylist.

Salarisgrenzen: gehuwd f 4038,— — f 5166,—;
ongehuwd f 3804,— — f 4554,—.

Sollicitaties binnen 7 dagen.

BEDRIJFSGROEP HOUTVERWERKENDE AMBACHTEN vraagt voor spoedige indiensttreding een

Econoom

als adjunct-secretaris. Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen, referentiën e.d. te richten aan het Secretariaat, Laan van Meerdervoort 53b, Den Haag.

HET ALGEMEEN PSYCHOTECHNISCH LABORATORIUM

onder leiding van
Drs. J. Slikboer en G. de Groot

belast zich met 't beoordeelen en selecteeren van personeel, alsook met het geven van adviezen inzake de keuze van studie en beroep. Individueel onderzoek met het oog op aanleg, bekwaamheden, karaktereigenschappen, opvoedingsmoeilijkheden en andere speciale vragen.

Nieuwe Binnenweg 175 - Rotterdam - Tel. 37908
Heerengracht 435-437 - Amsterdam-C. - Tel. 33746

Nederlandsche Spoorwegen

Op het secretariaat wordt gevraagd een

Drs. Economie

voor het verrichten van economisch researchwerk. Wiskundig-statistische ervaring en bedrijfs-economische kennis gewenscht. Leeftijd ca. 25-30 jaar. Brieven met uitvoerige inlichtingen vóór 3 Juni a.s. aan de Tweede Afdeling van den Algemeenen Dienst, Moreelsepark, Utrecht.

R. MEES & ZONEN

AO 1720

Rotterdam, 's-Gravenhage, Delft, Schiedam
Vlaardingen, Amsterdam (alleen assurantiën)

BEHANDELING VAN ALLE BANKZAKEN
BEZORGING VAN ALLE ASSURANTIËN

AMSTERDAMSCH BANK N.V.

KAPITAAL f 55.010.000. RESERVES f 31.500.000

EERSTE NEDERLANDSCHE

Verzekering Mij. op het Leven en tegen Invaliditeit N.V.

Gevestigd te 's-Gravenhage

ADMINISTRATIEKANTOOR DORDRECHT - BELLEVUESTRAAT 2, TELEFOON 5346

Personeels-Pensioenverzekering

verschafft directe fiscale besparing — afschrijving van toekomstige lasten — blijvende sociale voldoening

Vraagt U eens welgedocumenteerd advies aan ons
BUREAU VOOR COLLECTIEVE CONTRACTEN

N.V. KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
ZOUTINDUSTRIE

Boekelo • Hengelo

ZOUTZIEDERIJ

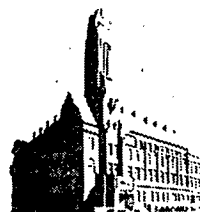
Fabriek van:
zoutzuur, (alle kwaliteiten)
vloeibaar chloor
chloorbleekloog
natronloog, caustic soda.

gispen

meubelen en gisolampen

culemborg
amsterdam
rotterdam

Koninklijke
Nederlandsche
Boekdrukkerij
H. A. M. Roelants
Schiedam

STANDARD AMERIKAANSCH PETROLEUM CIE

Geb. PETROLEA • 's-GRAVENHAGE

DE BETEKENIS VAN DE OORLOGSSCHADE VOOR ROTTERDAM.

Op 14 Mei 1940 verwoestten Duitse vliegers het hart van de stad Rotterdam. Een bebouwde oppervlakte van 158 ha ging verloren; met inbegrip van straten, pleinen en andere open ruimten omvatte het getroffen gebied 258 ha. Blijkens een mededeeling, welke Burgemeester en Wethouders op 29 Maart 1946 aan den Gemeenteraad hebben gedaan¹⁾, veroorzaakte deze wandaad het verlies van omstreeks 11.000 panden, bevattende 24.978 woningen, 13 bankgebouwen, 12 bioscopen, 2 schouwburgen, 19 consulaten, 4 dagbladbedrijven, 31 fabrieken, 1.319 werkplaatsen, 22 feestgebouwen, 21 gemeentelijke gebouwen (behalve scholen), 24 kerken, 10 inrichtingen van liefdadigheid, 527 café's en logementen, 31 groote magazijnen, 2.320 winkels, 4 rijksgebouwen, 62 schoolgebouwen, 13 ziekeninrichtingen, 26 hotels, 287 assurantiëkantoren, 1.150 andere kantoren, 4 stationsgebouwen, 675 pakhuizen en veemen en verder nog tal van groote en kleine gebouwen, als garages, autobusbedrijven, bodehuizen en bodediensten, transportagenturen, expeditiebedrijven, bevrachtungskantoren, enz. Later werden door oorlogshandelingen nog kleinere schaden veroorzaakt; slechts het bombardement van 31 Maart 1943, op het Westen der stad, had nog den omvang van een groote ramp, doordat rond 3.000 woningen daardoor geheel of gedeeltelijk werden verwoest.

Alles bij elkaar genomen, gingen door oorlogsgeweld in deze zwaar beproefde stad ongeveer 28.000 woningen verloren, overeenkomende met 17,2 pCt. van het aantal van 166.760, dat op 9 Mei 1940 binnen de toenmalige grenzen van de gemeente Rotterdam aanwezig was.

Wanneer wij ons eerst tot de woonruimte beperken, dan wil het bovenstaande zeggen, dat meer dan 100.000 menschen door bombardementen hun woningen hebben verloren, hetgeen in de meeste gevallen beteekent, dat mede hun inboedel en kleding een prooi van de vlammen werden.

De groote meerderheid van deze verliezen werd in 1940 geleden. Op dien enkeligen noodlottigen dag in Mei werden zeker meer dan 80.000 personen dakloos, die ongeveer 38.000 aangiften wegens huisraadschade bij de Schade-enquête-commissie indienden. Teneinde eenigszins een indruk te geven van den omvang van de geleden verliezen, worde ter vergelijking medegedeeld, dat de aangiften wegens huisraadschade na den nachtaanval op 3 October 1941 voor een aantal van 3.082 schadegevallen een totaal verlies van f 550.500 besomden.

Degenen, die in 1940 hun huisraad etc. verloren, waren nog betrekkelijk gelukkig, omdat het toen nog mogelijk was voor geld behoorlijke artikelen aan te schaffen. De Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon heeft daartoe in 1940 in goederen en geld uitkeeringen gedaan tot een totale waarde van bijna f 3,3 miljoen (exclusief kosten) en de Commissie Kleding en Dekking van de Stichting Rotterdam 1939 in geld tot een bedrag van ruim f 2 miljoen. Deze eerste noodvoorziening gold als een voorschot op de latere uitkeeringen van de Schade-enquête-commissie.

Toch is reeds toen zeker niet alle verloren huisraad hernieuwd. Lang niet alle slachtoffers hebben zich immers opnieuw ingericht. Aan het einde van 1940 werd geschät, dat ongeveer 25 pCt. van de getroffen en geëvacueerd. Velen van dezen en ook menigen, die in Rotterdam is gebleven, hebben zich met een noodvoorziening tevreden moeten stellen. In de tienduizenden gevallen van samenwoning, welke thans in Rotterdam aanwezig zijn (welke natuurlijk ten deele ook voortvloeden uit nieuwe gezinsvormingen), is uiteraard menigmaal nog geen sprake van een voldoende inrichting. Daarbij kwam, dat de enorme vraag aanleiding was, dat ook minderwaardig goed werd aangeboden, waarvoor velen pasten. De vrees voor nieuwe

rampen, tenslotte, deed talrijke personen van herinstallatie-afzien. Het is dan ook een feit, dat thans nog ten name van oorlogsslachtoffers uit 1940 aanzienlijke bedragen geblokkeerd zijn op huisraadschadeboekjes, welke vroeger of later als koopkracht tevoorschijn zullen komen. Desniettemin zijn in 1940 door de oorlogsslachtoffers enorme bedragen besteed, welke hebben geleid tot groote omzetten in de niet-getroffen zaken.

In 1943 was de toestand begrijpelijkerwijs reeds veel minder gunstig. Na den bovenvermelden aanval op 31 Maart 1943 zijn bij de Schade-enquête-commissie meer dan 12.000 aangiften ingediend, waarvan alleen wegens huisraadschade tot een totaal bedrag van f 17 miljoen (hetgeen uiteraard niet wil zeggen, dat het geheel is gehonoreerd). Teneinde een indruk te geven, wat toen nog kon worden gedaan, zij het volgende medegedeeld over de prestaties van verschillende onderdeelen van de Stichting Centrale Voorziening te Rotterdam, welke bij de levering van goederen aan oorlogsslachtoffers haar bemiddeling verleende. De Textielstichting Rotterdam verwerkte na de ramp ongeveer 100.000 vergunningen en wist voor bijna f 1,5 miljoen goederen naar Rotterdam te doen leveren. De commissie „De Meubelbranche” liet in 1943 voor Rotterdam meubelen blokkeeren tot een totale inkoopwaarde van f 1,9 miljoen. In dat jaar leverde zij 6.347 éénpersoons- en 8.200 tweepersoons bedden en matrassen af. De Stichting tot Voorziening van Rotterdam met Goederen voor de Huishouding bereikte in 1943 een omzet van f 863.900 (inkoopsprijs winkelier). De commissie „De Schoenenbranche” verstrekte na de ramp 12.334 paar schoenwerk aan gedupeerden en verleende later in het jaar nog haar medewerking bij de distributie van 5.875 paar schoenwerk, waarmede althans aan het grootste gedeelte van de rond 9.500 aanvragen kon worden voldaan.

Hoe indrukwekkend deze cijfers op zichzelf ook zijn, dit neemt niet weg, dat uit deze latere oorlogsjaren nog vele gerechtvaardigde wenschen onvoldaan zijn. Sedert den wapenstilstand zijn de verschillende voorzieningscommissies nog onverpoosd bezig geweest den gedupeerden zooveel mogelijk goederen toe te voeren, doch thans is de tijd aangebroken, dat dit werk ook voor hen ter hand wordt genomen door de gewone distributiediensten, waarbij ten hoogste in bepaalde gevallen nog van een prioriteit voor oorlogsslachtoffers sprake kan zijn.

Wanneer wij in het kader van deze beschouwing stilzwijgend voorbijgaan aan de droevige en onmetelijk groote sociale en morele ellende, welke uit den door den oorlog geschapen woningnood in Rotterdam voortvloeit, een nood, waarin de nieuwe bouw en de noodwoningen natuurlijk bij lange na nog niet hebben kunnen voorzien, dan blijft nog als ernstig gevolg over de belangrijke economische schade, welke daardoor wordt veroorzaakt. Talrijke personen, wier aanwezigheid uit zakelijk oogpunt in de stad noodzakelijk is, kunnen daarin geen of slechts volkomen onvoldoende behuizing vinden. Het spreekt vanzelf, dat deze omstandigheid een rem op het zakenleven beteekent en het bestaan van de ambtenaren, die bij de toewijzing van woonruimte slechts zeer weinig te verdeelen hebben, bijzonder moeilijk maakt. Dit laatste element moge secundair zijn in het kader van den algemeenen woningnood, het is desniettemin aanwezig en het is billijk hier een eeresaluut te brengen aan de mannen, die onder deze moeilijke omstandigheden hun plicht doen en daarvoor slechts weinig waardeering oogsten.

Van den woningnood is het slechts één stap naar het tekort aan bedrijfsruimte, dat door den oorlog is veroorzaakt. Naar een verantwoorde schatting is in het verwoeste stadsdeel 1.622.288 m² bedrijfsruimte verloren gegaan, waarvan ruim de helft op den beganen grond. Het spreekt vanzelf, dat in dat gemis slechts zeer ten deele kon worden voorzien door nieuwen bouw of door noodgebouwen. Voorzover deze laatste tot stand kwamen,

¹⁾ Verzameling 1946, volgno. 37.

bieden zij den betrokken bedrijven uiteraard slechts een schamele vergoeding voor de verloren ruimte. In de oorlogsjaren, toen de beschikbare hoeveelheden goederen steeds afnamen, deed zich dat gemis nog niet zoo sterk gevoelen, doch bij herleving van de mogelijkheden voor den handel wordt dit bezwaar steeds meer voelbaar.

Nemen wij in de eerste plaats de winkels, waarvan er alleen in Mei 1940 ongeveer 2.320 verloren gingen. Enkele konden zich vestigen in nieuwe gebouwen (bijv. de Beurs), andere konden onder eigen architectuur noodwinkels bouwen (vooral in Blijdorp en Dijkzicht), ruim 400 andere konden van de Gemeente uniforme winkeltjes huren en tenslotte is ook woonruimte in winkels omgezet. Het tijdvak voor uitbreiding van deze noodvoorzieningen is thans vrijwel afgelopen, omdat nu vooral ruimte moet worden gelaten aan den nieuwen bouw. Ongetwijfeld zullen daardoor de eerstkomende jaren zeer moeilijk zijn voor een groot aantal winkeliers, die met een nijpend gebrek aan verkoop- en opslagruimte te kampen zullen hebben. Een vrij winkelhuis is dan ook een zeer begeerd object en uiterst zeldzaam. Het streven van het Nederlandsch Beheersinstituut, om zoo weinig mogelijk bestaande zaken te liquideeren, doch deze te behouden voor het Nederlandsche bedrijfsleven, brengt mede, dat ook uit dien hoek slechts betrekkelijk weinig ruimte ter beschikking is gekomen. De weder-ontplooiing van den Rotterdamschen middenstand zal dan ook ongetwijfeld heel wat bezwaren medebrengen.

In haast nog sterkere mate doen zich dezelfde moeilijkheden gevoelen voor industrie en ambacht. Hieraan is ten deele tegemoet gekomen door semi-permanenten bouw van werkplaatsen, welke de Industriestichting Rotterdam ter hand heeft genomen, terwijl zij ook reeds een begin van uitvoering heeft kunnen geven aan definitieve verzamelgebouwen voor de industrie. Ongetwijfeld ligt in die richting nog een ruim arbeidsveld open, terwijl daarnaast dringend behoefte bestaat aan den bouw van een aanzienlijk aantal eigen fabrieksgebouwen. Reeds vóór den oorlog was industrialisatie in Rotterdam een eisch des tijds en de nadeelige invloed, welke de gevolgen van den oorlog voorloopig nog zullen hebben op het havenverkeer, maakt de behoefte daaraan te dringender. Het is dus een stadsbelang van de eerste orde, dat de bouw van fabrieken en werkplaatsen met energie ter hand wordt genomen en dat van overheidswege met voortvarendheid wordt gewerkt aan het beschikbaar stellen van industrie-terreinen. Veel meer dan de winkelstand kan de nijverheid uitwijken. Dit is in de eerste plaats natuurlijk een nadeel voor Rotterdam, doch ook voor de industrie zelf, omdat deze zich niet voor niets vestigt in een groot centrum van leven en bedrijf als Rotterdam en niet zonder zakelijk nadeel noodgedwongen elders een onderkomen kan zoeken. Reeds vóór den oorlog kon men niet geheel tevreden zijn met den gang van zaken te dien aanzien en de noodtoestand van de laatste jaren heeft een vertraging medegebracht in de verdere voorbereiding, welke niet genoeg kan worden betreurd. Het is te hopen, dat alle betrokken instanties, ook van rijkswege, zullen inzien, dat thans periculum in mora bestaat.

De groote groep van verwoeste kantoren baart al evenzeer zorg. In de eerste plaats is een benauwend gedrang ontstaan in de weinige gespaarde groote kantoorgebouwen, terwijl voorts het proces van verzakelijking van de woonwijken, hetwelk de vorige generatie heeft geschapen, daardoor aanmerkelijk is versneld. Ook voor verschillende kantoren geldt, dat zij desnoods elders hun heil kunnen zoeken, met name ook in de kleinere steden in de omgeving. Voor de ontplooiing van Rotterdam als zakencentrum is deze toestand bedenkelijk. Gelukkig zijn thans verschillende groote gebouwen in aanbouw, aan de exploitanten waarvan de Overheid de verplichting oplegt voorloopig een groot deel van de daardoor ter beschikking komende kantoornruimte aan anderen te verhuren. Daardoor zal

ongetwijfeld te meer in een behoefte worden voorzien, omdat onderzoekingen hebben uitgewezen, dat ongeveer 80 pCt. van alle gedupeerde bedrijven in huurruimten waren gevestigd, zoodat de eigenaren in den regel niet in aanmerking komen om zich door eigen bouw opnieuw te installeren. Door de nieuwe bankgebouwen e.d. zal nu voor deze groote groep exploitatieruimte ter beschikking komen.

In alle behandelde rubrieken doet zich in meerdere of mindere mate het verschijnsel voor, dat een aanzienlijk gedeelte van de betreffende ondernemingen was gevestigd in de ouderwetsche localiteiten, met een betrekkelijk lage huurwaarde, waaraan de oude „city” van Rotterdam zoo rijk was. Voor vele van deze ondernemingen geldt, dat haar exploitatie-uitkomsten ook geen hoogen huurlast toelieten. De eigenaardige moeilijkheid is nu, dat men geen „krotten” kan herbouwen. Voor degenen, die zulke behuizingen intusschen voor hun bedrijven goed genoeg achtten en daardoor het hoofd boven water konden houden, is dat een schrale troost. Het eenige redmiddel, dat te hunnen behoeve kan worden aangegrepen, is de nieuw te bouwen ruimten zoo doelmatig in te richten, dat zij met perfecte in stede van met goedkope ruimten zullen kunnen concurreeren. Het plan voor den bouw van verzamelgebouwen voor grossiers is, evenals van dat voor industriegebouwen, een uitvloeisel van dezen gedachtengang.

Hotels, café's en restaurants leverden uiteraard in de oude binnenstad eveneens een dankbare prooi voor de vlammen. Vooral in de eerste rubriek zijn zeer gevoelige verliezen geleden. Rotterdam was nooit rijk aan goede hotels en lijdt thans bepaald onder een zeer ernstig tekort.

Wil de stad haar plaats als economisch centrum met eere innemen, dan moeten vreemde zakenlieden hier een hun passend onderdak kunnen vinden. Ook hier ligt een zeer ernstig probleem, waarvoor de oplossing onmogelijk vroeg genoeg kan worden gevonden. Café's, restaurants en feestgebouwen zijn evenzeer in grooten getale verdwenen. Niet voor alle inrichtingen behoefde zulks te worden betreurd, doch ongetwijfeld is ook veel waardeverloren. Noodvoorzieningen hebben in deze rubriek menige niet ongelukkige oplossing gebracht. Verschillende plannen voor de nieuwe stad wekken het vertrouwen, dat in dit opzicht veel goeds zal worden geboden.

Een bijzondere rubriek wordt voorts in Rotterdam geboden door de pakhuizen en veemen, waarvan er niet minder dan 675 in en buiten het havengebied verloren gingen. Ten deele is in dit gemis door krachtig initiatief nog tijdens den oorlog voorzien, doch er zal veel meer noodig zijn, wil Rotterdam met gerustheid een opleving van het verkeer, waaraan wij gelukkig niet behoeven te wanhopen, tegemoet zien: Nog gedurende den oorlog trof de Algemeen Gemachtigde voor den Wederopbouw en voor de Bouwnijverheid voor deze rubriek een bijzondere financieele regeling, waarvoor hem ongetwijfeld warme hulde moet worden gebracht. Deze gunstige regeling, bedoeld als een bijzondere stimulans in het algemeen belang van den opbouw van deze panden, is ook na den oorlog gehandhaafd en vormt een gunstige uitzondering op de regelingen, welke overigens niet zoo aantrekkelijk zijn als de belanghebbenden voor den wederopbouw noodig achten.

De huisvesting van bedrijven is zeer gewichtig en kan ook niet voldoende worden bevorderd. Zulks is te meer het geval, omdat het groote tekort aan bedrijfsruimte als het ware alle elasticiteit heeft ontnomen aan den voorraad onroerend goed voor zakelijke doeleinden in Rotterdam. Het gevolg daarvan is, dat het moeilijker dan ooit is geworden in onze stad allerlei min of meer officieele bureaux onder te brengen, welke in een centrum van nationale beteekenis mede thuis behooren. Allerlei organisaties van het bedrijfsleven en ook zuiver ambtelijke instellingen zuden tot nut van onze stad en haar inwoners hier kunnen zijn gevestigd, ware het niet, dat elke schijn van reserve aan ruimte ontbreekt. Zulks is mede een nadeel voor het

algemeen landsbelang, omdat daardoor een decentralisatie, welke begeerenswaardig is, in meer dan één geval moest uitblijven en daardoor voor bepaalde diensten een zeer zeker ongewenschte toestand is ontstaan. Helaas moet ook hier weder gelden, dat „à l'impossible nul n'est tenu”.

Naast de huisvesting levert ook de outillage en de bevoorrading van de getroffen bedrijven een probleem van de eerste orde op. Op 14 Mei 1940 waren vrijwel alle ondernemers zeer overvloedig bevoorrad met het oog op den tijd van schaarschte, welke terecht werd voorzien. Zij voldeden daarmee aan de eischen van de natuurlijke taak van den handel. Een zeer groot gedeelte van dezen voorraad is met de binnenstad verloren gegaan. Zoo heeft de Textielstichting Rotterdam alleen voor haar branches berekend, dat de waarde van den gezamenlijken voorraad van de 731 verwoeste textielbedrijven f 21,7 miljoen had bedragen. De 72 grossiers droegen in dit verlies meer dan f 5 miljoen bij, de 219 winkeliers bijna f 5 miljoen, de 10 „grootbedrijven” bijna f 4,5 miljoen, de 48 fabrikanten ruim f 2,5 miljoen. De overige schade in deze groep kwam voor rekening van gemengde bedrijven, ambachtlieden, marktkooplieden en venters, die alles bij elkander ook nog tusschen de f 4,5 en f 5 miljoen aan goederen kwijt raakten. De Textielstichting is erin geslaagd voor ongeveer de helft van deze hoeveelheden herbevoorrading voor de getroffen Rotterdamse textielbedrijven te verkrijgen. Op zichzelf was dit een mooi resultaat, doch de uitkomst steekt voor de betrokkenen toch wel droevig af bij hetgeen zij op zakelijk gebied hadden kunnen praesteeën, indien zij niet getroffen waren. Daarmede is tevens hun groote achterstand bij hun gelukkiger collega's aangegeven. Wel ontvingen zij over het geheele verlies een rijksbijdrage ter waarde van den historischen inkoopsprijs van het vernietigde, doch daardoor kon het nadeel natuurlijk niet ten volle worden goedge maakt. Deze achterstand doet zich dubbel gevoelen nu het op herbevoorrading aankomt; het probleem van de vervanging is voor de getroffen en nog zwaarder dan voor den middenstand als geheel. Het hier gegeven voorbeeld van de textielbranche is uiteraard symptomatisch voor het geheel.

Soortgelijke overwegingen gelden voor de verloren bedrijfsoutillage. De machines van den fabrikant, de werktuigen van den ambachtsman, de inventaris van den winkelier, zij konden tijdens den oorlog slechts zeer ten deele worden vervangen. Daar de meeste getroffen voorloopig nog klein behuisd waren, betrof het bovendien in de meeste gevallen, waarin nog iets mogelijk was, slechts een gedeeltelijke herinstallatie. Ook de verliezen van dezen aard, welke lang niet naar omvangswaarde werden vergoed, eischen dus thans nog omvangrijke voorzieningen, menigmaal zelfs voor slachtoffers uit 1940.

De gedupeerde ondernemers staan mitsdien thans vrijwel over de geheele linie voor de problemen van tekort aan liquiditeit en van abnormaal hooge eischen ter zake van investering in vast goed en voorraden, vergeleken bij degenen, die in den oorlog betrekkelijk normaal konden voortwerken. Bij de algemeene prijsstijging is zulks voor hen een ernstige belemmering, welke een last legt op hun geheele bedrijfsvoering. Meer investering in onroerend goed en bedrijfsinrichting, naar verhouding minder middelen beschikbaar voor herbevoorrading. Dit verschijnsel is nu door de macht der feiten vooral geconcentreerd in het handelscentrum Rotterdam, dat dus in zijn geheel met denzelfden achterstand heeft te kampen tegenover de niet of lichter getroffen andere groote steden van ons vaderland. Voegt men daarbij het boven beschreven gebrek aan behoorlijke werkruimten, dat al evenzeer een reële belemmering is op den weg naar het herstel, dan is het wel duidelijk, dat de stad voor een moeilijke taak staat.

Een geheel afzonderlijke rubriek wordt nog opgeleverd door de schade, welke in de haven is geleden. In 1940 was deze naar verhouding gering, verschillende bombarde-

menten in den loop van den oorlog voegden daar reeds het één en ander aan toe, doch de groote klap werd daar toch eerst aangebracht door het atavistische vandalisme, dat de Germanen in September 1944 demonstreerden. Ten deele — met name voor pakhuizen en veemen — valt deze schade samen met de hierboven beschrevene, doch het overgrote gedeelte is toch van geheel eigen karakter.

Gemeente en particulieren leden naar de prijzen van Mei 1940 een totale schade van f 67,7 miljoen, waarbij dan de enorme vernielingen aan de scheepswerven nog niet eens zijn medegerekend. Ook de schade aan eigendommen van den Staat en van de Spoorwegen vallen nog buiten deze cijfers²⁾.

In deze cijfers treft vooral het enorme overwicht van de koelbloedig aangebrachte vernielingen door den bezetter en zijn schaamteloze rooverijen boven de gevolgen van het eigenlijke wapengeweld.

Het geheel eigen karakter van deze verliezen maakt het onmogelijk op de beteekenis daarvan dieper in te gaan binnen het kader van dit algemeene overzicht, zoodat met de vermelding van deze overigens welsprekende cijfers moge worden volstaan³⁾.

Bij dit alles komen dan nog de verliezen op cultureel gebied.

Ook in dit opzicht is veel aanpassing vertoond. Kerkdiensten zijn en worden gehouden in bioscopen, loodsen, gymnastieklokalen, vergaderzalen. Een statistiek van de verhuringen van localiteiten in het beursgebouw heeft uitgewezen, dat de godsdienstige samenkomsten facile principes waren. Ook in de andere categorieën heeft men zich „tant bien que mal” gered. Intusschen stijgt ook in dit opzicht de nood, nu het bedrijfsleven zich weder opricht en een einde moet komen aan allerlei noodbestemmingen. Gelukkig nadert de nieuwe stadsschouwburg, aanvankelijk als noodgebouw bedoeld, doch ten slotte uitgewerkt als een doelmatig gebouw van langeren levensduur, zijn voltooiing. Het aloude Leeskabinet vond een waardige behuizing in een gebouw, dat door den gemeenschapszin van een vooraanstaand stadgenoot uit de vorige generatie te gemeenen nutte was bestemd. Een fraai kerkgebouw bleek goede eigenschappen als concertzaal te bezitten. Zo zijn er vele eindjes aan elkander geknoopt.

Met het constateeren van dit laatste feit is mede aangegeven, in welke richting Rotterdam de oplossing zocht van de ernstige moeilijkheden, welke de oorlogsramp voor deze stad heeft medegebracht. Hoe zwaar de geleden verliezen ook zijn en hoe belemmerend deze, tezamen en in onderling verband, ook mogen wezen bij den tocht naar hernieuwde welvaart, zij kunnen op den duur een stad niet tegenhouden, welke sterk is door de kloekheid harer burgers.

Mr. W. F. LICHTENAUER.

²⁾ Een specificatie der cijfers in tabelvorm moet wegens ruimtegebrek in een volgend nummer plaatsvinden. Red.

³⁾ Men vgl. C. Vermev: „De havens van Rotterdam en Amsterdam” in „E.-S. B.” van 3 April 1946.

WEST-ZEEUWSCH-VLAANDEREN. WEDEROPBOUWPROBLEMEN VAN EEN BUITENGEWEST IN NEDERLAND.

Inleiding.

De meest kenmerkende trek van West-Zeeuwsch-Vlaanderen, het Land van Cadzand, wordt wellicht weergegeven in het refrein van het Zeeuwsch-Vlaamsche volkslied, dat aldus eindigt:

Dat is ons eigen landje
Maar deel van Nederland.

Dit Zuidelijke eilandje Nederland, begrensd door den breeden mond der Wester-Schelde, de oude zee-arm de Braakman en het buurland België, heeft door zijn voornamelijk verkeerseeconomisch isolement ten opzichte van

het overige Nederland de typische eigenaardigheden en moeilijkheden van een „buitengewest”, maar is anderzijds toch ook onmiskenbaar een deel van Nederland, deelend in het wel en het wee van het geheele Vaderland.

Reeds in normale tijden was dit voor de ongeveer 25.000 bewoners van dit vruchtbare landbouwgebied niet altijd een even gemakkelijke positie. Ook toen was er vaak al het gevoel, dat men in een vergeten uithoek woonde, waar „Holland” geen belangstelling voor toonde en waarvan, naar men meende, bovendien de speciale problemen door de „heeren in den Haag” bij tal van maatregelen veelal over het hoofd werden gezien. Dit alles geldt thans des te sterker, nu dit zoo zwaar gehavende gebied voor de talrijke problemen van zijn wederopbouw staat.

Komt men met de huidige wederopbouwproblemen in aanraking, kent men dit land, dan moet men inderdaad toegeven, dat de speciale belangstelling en behandeling, die dit gebied thans nadrukkelijk vraagt, geen uiting van een economisch minderwaardigheidscomplex is, maar dat hier wel degelijk speciale problemen aanwezig zijn. Vraagstukken, die om een oplossing vragen, niet enkel ter rechtvaardige genoegdoening van de streek zelve — hoe belangrijk op zichzelf ook —, maar ook in het belang van den opbouw van ons geheele Vaderland.

De bedoeling van dit artikel is dan ook, om in kort bestek eenige van deze algemeene problemen, die de opbouw van een geïsoleerd randgebied als West-Zeeuwsch-Vlaanderen stelt, naar voren te brengen. De door ons te behandelen vraagstukken zijn in drie groote groepen samen te vatten:

1. Wederopbouw van een agrarisch gebied;
2. Wederopbouw van een geïsoleerd gebied;
3. Wederopbouw van een grensgebied.

Wederopbouw van een agrarisch gebied.

West-Zeeuwsch-Vlaanderen is een overwegend agrarisch gebied met uiteraard het verzorgend detail- en ambachtsbedrijf en eenige verwerkende industrieën (in het bijzonder valt hier de vlasverwerkende industrie te noemen). Vrijwel de eenige industrie, die niet aan de streek zelve gebonden was voor afzet of grondstofvoorziening, was de groote koek-, banket- en suikerwerk-industrie van Van Melle te Breskens, die thans, daar ze vrijwel geheel verwoest is, misschien dit gebied verlaat. Verder was er eenig toeristenverkeer, vnl. naar de badplaats Cadzand aan den Scheldemond en het oude schilderachtige stadje Sluis, alsmede wat doorgaand toeristenverkeer van de Belgische kust naar Walcheren. Hoofdzak is dus het herstel van het agrarisch bedrijf en de daarmee samenhangende handels- en industriele activiteit van deze streek. Het gaat hier niet enkel om herstel van het bestaan van ongeveer 25.000 menschen, maar tevens om het herstel van een belangrijk agrarisch productiegebied voor Nederland. In 1939 was het gebruik van den bodem als volgt:

8.800 ha.	graangewassen
3.400 „	peulvruchten
3.500 „	handelsgewassen
4.500 „	knol- en wortelgewassen
1.100 „	groenvoedergewassen
Totaal bouwland:	21.300 ha.
Totaal grasland:	6.000 „
Totaal tuingrond:	550 „

Een vooroorlogische veetelling geeft de volgende cijfers:

± 14.000 stuks	rundvee
„ 9.000 „	varkens
„ 6.000 „	paarden
„ 2.000 „	schapen
„ 97.000 „	pluimvee

Het gaat hier dus om een belangrijk productie-actief voor Nederlands goederenvoorziening. Veel werd hier verwoest en vernield en dientengevolge moet er ook veel worden hersteld. Het probleem is hier thans: een vlug her-

stel, voor Nederlands voedselvoorziening en voor het bestaan van deze streek, en een rendabel herstel. Dit beteekent een snelle aanvoer van de herstelmiddelen, die een overwegend agrarische streek als deze vrijwel zelf niet kan produceren en een wijze van financiering van het herstel, waardoor de vaak moeilijke rendementspositie van den Nederlandschen landbouw niet blijvend of voor langen tijd, ook in dit gebied, ernstig wordt gehandicapt.

De goede wederopbouw van dit agrarisch gebied is dus vooral afhankelijk van aanvoer der materialen, en ook vakarbeid, uit andere gebieden; een afhankelijkheid, die in West-Zeeuwsch-Vlaanderen vaak pijnlijk wordt ondervonden, omdat het aan dezen aanvoer nog al eens schort en men er zelf veelal zoo bitter weinig aan kan doen. Doch ook de financiering van het herstel is een probleem. Een overwegend agrarisch gebied heeft over het algemeen naar verhouding vrij weinig gemakkelijk te realiseren geld- en kapitaalmiddelen, omdat het meeste in grond- opstallen en andere bedrijfsactiva is geïnvesteerd. De financiering moet dan ook voor een belangrijk deel van buitenaf komen en mag anderzijds ook niet blijvend een te grooten last voor het betrokken gebied worden, omdat anders van een rendabele economische activiteit in de toekomst, vooral op agrarisch gebied, geen sprake meer is. Een veel gehoorde klacht uit dit gebied is dan ook, dat het herstel „veel te duur is”, dat men het niet kan betalen en met dergelijke hooge lasten nooit uit zal kunnen komen, waarbij vooral het euvel van het provisorische of gebrekkige herstel nog een extra-belasting beteekent.

Samenvattend geldt dus in het bijzonder ten aanzien van het herstel van deze agrarische streek:

1. Dat spoedig herstel voor West-Zeeuwsch-Vlaanderen zelve en voor het geheele land zeer gewenscht is.
2. Dat dit gebied voor een groot deel zichzelf niet kan helpen en dus aanvoer van materialen en vakbekwame arbeidskrachten noodzakelijk is.¹⁾
3. Dat de financiering van het herstel, ook met het oog op de toekomstige rendabiliteit van dit gebied, bijzondere voorziening en efficiënten wederopbouw vereischt.

Wederopbouw van een geïsoleerd gebied.

Vrijwel de eenige aanvoerwegen van het Land van Cadzand loopen over de Wester-Schelde via Vlissingen—Breskens en over België via Antwerpen. De moeilijkheden van aanvoer naar het veel besproken Walcheren zijn al enorm groot, en als dat bereikt is, is dat dan nog slechts het uitgangspunt van het vervoer naar Zeeuwsch-Vlaanderen. De aan- en afvoer via België biedt bij de nog bestaande internationale verkeershindernissen en deviezenmoeilijkheden zooveel problemen, dat deze in het algemeen enkel nog voor den individueelen smokkelaar (of zwart-handelaar), in het groot of het klein, rendabel genoeg is.

Wij zagen hierboven al, dat juist voor dit gebied de aanvoer van buiten van bijzondere beteekenis is en de verkeershindernissen leggen daarmee nog eens bijzonder den nadruk op de wederopbouwmoelijkheden van dit gebied. Niet enkel, dat de aanvoer vaak zeer traag en moeilijk gaat, maar deze wordt daardoor ook nog extra duur. Dit laatste, de kostprijs van het vervoer, biedt ook nog bijzondere problemen voor den handel in deze streek, die met de belangrijke schade aan gebouwen etc., de thans algemeene verarming in deze streek, toch al vele moeilijkheden heeft. Immers, voorzoover het gaat om goederen met vastgestelde prijzen, bijv. consumptiegoederen voor den detailhandel, die elders uit „Holland” moeten worden aangevoerd, beteekenen de bijzondere kosten van het vervoer, dat de vastgestelde marges ten eenenmale onvoldoende zijn om nog eenige winst mogelijk te maken. De prijsvaststelling is nl. veelal niet regionaal gedifferentieerd, zoodat de handel in dit gebied ten volle de nadeelen en kosten van dit isolement te dragen krijgt. Ook de moeilijk-

¹⁾ Voor het bouwplan 1946 zullen 2.500 bouwvakarbeiders noodig zijn. In W. Z. VI. zijn er slechts circa 150.

heden van het veelvuldig, noodzakelijk contact met „den Haag” zijn voor deze streek, nog sterker dan voor de vele andere randgebieden onder het stelsel van een hoofdzakelijk centraal geleid economisch leven, bijzonder groot, kostbaar en tijdroovend. Zoolang de verkeersisolatie zoo sterk blijft, en daar ziet het voorloopig nog wel naar uit, zou in deze de eenige mogelijkheid zijn een decentralisatie en localiseering van zooveel mogelijk regelende bevoegdheden.

Samenvattend, is dus hier het algemeene probleem, ook voor heel Nederland, om bij een centraal geleide economie en wederopbouw de moeilijkheden van de verkeershinderenissen t.o.v. de geïsoleerde randgebieden zooveel mogelijk op te vangen door een efficiënte en soepele toepassing en uitvoering der te nemen maatregelen ten aanzien van die afgelegen streken, waarvan de wederopbouw en het herstel een landsbelang is.

Wederopbouw van een grensgebied.

West-Zeeuwsch-Vlaanderen had in normale tijden altijd nauw en veelvuldig contact op economisch gebied met België. Veel landbouwproducten, zooals suikerbieten, vlas, aardappelen, stroo werden daarheen vervoerd, vele consumptiegoederen door de bevolking in België aangeschaft. Een ontwikkeling, die bij de altijd vrij gebrekkige verbindingen met „den overkant” zeer begrijpelijk was. Thans loopt dit contact, officieel althans, nog vrij stroef. De afvoer van belangrijke hoeveelheden landbouwproducten, die normaal altijd naar België gingen, waar ook nu aldaar veelal goede afzet voor mogelijk is, en die door de vervoersmoeilijkheden haast niet naar „Holland” kunnen worden getransporteerd, stagneert nu vaak in ernstige mate, met als gevolg: bederf, kwaliteitsverlies en groote schade voor producenten, handelaars en ook voor ons geheele land. Tal van uitvoercontacten, die vroeger plaatselijk goed en snel werkten, worden nu door een meer centrale organisatie van den uitvoer buiten werking gesteld, met als gevolg, dat er per saldo vaak van uitvoer in het geheel niets komt. Deze gang van zaken, hoe onvermijdelijk wellicht ook, is nu niet direct bevorderlijk voor het gevoel in deze streek, dat het herstel van Zeeuwsch-Vlaanderen op alle mogelijke manieren wordt bevorderd. Ook het vergelijken van de eigen nog vaak zeer gebrekkige goederenvoorziening en den toestand in het buurland, waarbij men uiteraard hoofdzakelijk ziet „wat voor oogen is”, kan wel eens tot minder vleeiende conclusies en tot nog minder gewenschte daden ten opzichte van den wederopbouw in Nederland leiden.

Een ander belangrijk aspect is, dat de wederopbouw in het eveneens verwoeste deel vlak over de grens om zoo te zien aanmerkelijk meer gevorderd is dan in de eigen streek.

Al deze moeilijkheden zijn uiteraard niet gemakkelijk op te lossen, maar het bestaan hiervan moge toch in alle opzichten een aansporing zijn, om met den wederopbouw van dit Nederlandsche grensgebied ten volle ernst te maken en elke onnoodige stagnatie of gevoel van vergeten te worden met alle macht te voorkomen.

Slotbeschouwing.

Het herstel van Nederland, na 5 jaar uitbuiting en vernieling, is een enorme taak. Wie ziet, met welke talloze moeilijkheden wij nationaal en internationaal te kampen hebben, kan niet anders dan met respect op het resultaat van een jaar wederopbouw terugzien. De opbouw van West-Zeeuwsch-Vlaanderen biedt hierbij nog tal van bijzondere moeilijkheden; moeilijkheden, die, zeer begrijpelijk, soms plaatselijk niet altijd in het grootere verband en daarmee niet in hun werkelijken omvang worden gezien. Vele economische vraagstukken, die zich hier voordoen, zijn inhaerent eenerzijds aan de bijzondere ligging en speciale structuur van dit gebied, anderzijds hangen zij nauw samen met de moeilijkheden, die een gecentraliseerde overheids-

leiding op dit gebied voor de „uithoeken” met zich brengt.

Er is ongetwijfeld in het Land van Cadzand al veel gedaan, hard gewerkt en veelomvattende wederopbouwplannen worden of zullen worden uitgevoerd.

Dit artikel is geenszins als klachtenlijst bedoeld, de opzet was slechts om eenige van de belangrijkste opbouwproblemen voor West-Zeeuwsch-Vlaanderen in het grooter en algemeen verband naar voren te brengen. Maar wie dit thans zoo geteisterde en geschonden gebied vergelijkt met de schoone vruchtbare landstreek van vóór den oorlog kan niet anders dan den wensch uitspreken, dat hier door de betrokkenen al het mogelijke, zelfs het schier onmogelijke, worde gedaan om ook dit deel van Nederland zoo goed en spoedig mogelijk uit zijn isolement en verval te halen.

J. WILLEMS.

DE ECONOMISCHE GEVOLGEN DER PARTIEELE UITROEIJING DER JODEN IN NEDERLAND.

Zooals algemeen bekend mag worden verondersteld, hebben de Duitschers tijdens de bezetting van Nederland ongeveer 80 pCt. van de Joodsche bevolking den dood ingedreven. Het ligt voor de hand, om te vragen, welke de economische gevolgen zijn geweest van deze bijna volledige uitroeiing van een groep der Nederlandsche bevolking. Uit den aard der zaak ligt een deel van deze gevolgen op het gebied der imponderabilia. Het is onmiskenbaar waar, dat het verdwijnen van geschoolde Joodsche arbeiders, Joodsche intellectuelen en kunstenaars ook op economisch gebied zijn nadeelige gevolgen zal hebben. Deze gevolgen kunnen onmogelijk in cijfers worden uitgedrukt.

Voorzover de vermoorden behooren tot den tusschenhandel kan men concluderen, dat, zoo er al economische gevolgen zijn, deze voor de Nederlandsche bevolking gunstig moeten worden geacht. Het ligt immers voor de hand; dat deze plaatsen niet gemakkelijk kunnen worden aangevuld en dat het wegvallen van de Joden de tendentie zal hebben, om de voor den oorlog bestaande moordende concurrentie te mitigeeren. Dit geldt ook voor het verdwijnen van de Joodsche industrieelen en van het Joodsche kleinbedrijf, te meer, daar de Duitschers er voor hebben gezorgd, dat Nederlanders zouden kunnen optreden als erfgenamen van hun Joodsche medeburgers. Door het benoemen van beheerders heeft men de bedrijven ten deele weten te behouden en door gedwongen arisering zijn belangrijke organisaties vrijwel ongeschonden in de handen van Ariërs van Nederlandsche nationaliteit overgegaan. In dit geheele complex van verschijnselen ligt een motief besloten, op grond waarvan men kan concluderen, dat in velerlei opzicht de onderdrukking der Nederlandsche Joden voor het Nederlandsche volk voordeel heeft opgeleverd.

Wij noemen mede in dit verband het optreden van de „bewariërs”. Het spreekt vanzelf, dat cijfers hierover niet beschikbaar zijn, maar het mag van algemeene bekendheid worden verondersteld, dat van de miljoenen die door Joden aan Nederlanders ter bewaring zijn gegeven, om zoodoende de goederen te beveiligen voor roof door de Duitschers en NSB-ers, slechts een gering percentage weder bij de rechthebbenden of hun erfgenamen is teruggekomen.

Ook door de uiterst trage behandeling van het probleem van het rechtsherstel, o.a. van de door Lippmann, Rosenthal, (niet te verwarren met de bonafide bankiersfirma Lippmann, Rosenthal & Co.) in beslag genomen Joodsche vermogens, blijft tenslotte een voordeel over voor niet-Joodsche Nederlanders tegenover Joden. Deze uiterst trage gang van het rechtsherstel toch brengt mede, dat Joodsche zakenlieden, die zeer aanzienlijke bedragen

„gedeponeerd” hebben bij Lipmann, Rosenthal, tot op heden hiervan nog niets teruggekregen hebben, tengevolge waarvan hun niet-Joodsche concurrenten, na vijf jaren voorsprong onder de Deutsche bezetting, nu nog, na een jaar Nederlandsche vrijheid, ten aanzien van de financiering een zeer belangrijken voorsprong op hun Joodsche concurrenten hebben verworven¹⁾. Zelfs door de reconstructie, door de Joden zelf ter hand genomen, verwerft de Nederlandsche gemeenschap een niet onaanzienlijk voordeel. Zooals bekend mag worden verondersteld, hebben de Joden in den meer dan deplorabelen toestand, waarin de terugkeerenden uit de concentratiekampen verkeerden, en den economisch even zeer wanhopigen toestand, waarin de onderduikers zijn geraakt, aanleiding gevonden, om met Joodsche hulp uit het buitenland hetreconstructiewerk zelf ter hand te nemen. Zij zijn hierin op zeer genereuse wijze gesteund door het American Jewish Joint Distribution Committee en de British Jewish Relief Unit, welke instellingen, behalve de financiën, die zij ter beschikking stellen voor het lenigen van den ergsten nood, ook op onbekrompen wijze voor de financiering van de reconstructie van geroofde en verwoeste sociale instituten zorg dragen. Dit heeft tengevolge, dat zeer aanzienlijke bedragen dollar- en sterlingvaluta's ten gunste van de Nederlandsche betalingsbalans kunnen worden verkregen, zoodat ook hier van een direct voordeel voor het Nederlandsche volk kan worden gesproken. Overweegt men nu verder, dat een instituut als de HARK meent geroepen te zijn, om op angstvallige wijze toe te zien, dat bijv. niet één of andere Jood bij vergissing een uit dezen hoofde geïmporteerd stukje textiel meer krijgt dan een niet-Joodsche Nederlander, dan kan ook hier het bestaan van een zekeren zeer vergaanden erflust niet worden ontkend.

Ten aanzien van de in beslag genomen Joodsche gemeenschapsgebouwen geldt iets dergelijks, alsmede van de synagogen. Het is duidelijk, dat het geringe aantal overgebleven Joden niet meer in staat is, de synagogegebouwen en andere Joodsche publieke gebouwen te bevolken. Het gevolg ervan is, dat er belangrijke ruimte ter beschikking van niet-Joodsche instanties komt. Ook ten aanzien van de particuliere huizen geldt, dat zelfs de Overheid zich niet ontziet, om de Joden ten bate van de Nederlandsche economie lasten op te leggen, op een wijze, die slechts zeer zwak kan worden verdedigd. Het springt in het oog, dat verschillende niet-Joodsche beheerders belastingen ten laste van Joodsche eigendommen in de bezettingsjaren niet hebben betaald. Zich houdende aan de letter der wet, claimen de ontvangers nu deze belastingen bij de Joodsche eigenaren, die hun eigendommen hebben gerevindiceerd, ook over de jaren, dat deze eigenaren in de concentratiekampen vertoefden en de baten van deze eigendommen aan niet-Joodsche bezitters te kwader trouw zijn toegevloeid.

In het algemeen kan worden gezegd, dat de Overheid niet afkeerig is van baten, die voortvloeien uit de afbraak der Joodsche gemeenschap. Tengevolge van het uitroeien van de overgrootste meerderheid der Joden valt de Nederlandsche Schatkist een belangrijke bate toe uit hoofde van de successiebelasting. Erfenissen, die normaliter zouden zijn overgegaan van ouders op kinderen, gaan nu over in een verder verwijderde linie met een adequate verhooging van de successierechten: een direct voordeel dus voor de Nederlandsche Schatkist, een voordeel, ontstaan door nameloos leed en de economische

¹⁾ Overigens moet worden geconstateerd, dat de houding van de Regeering met betrekking tot rechtsherstel (welke op zichzelf veel erger is, dan in dit beknopte artikel kan worden uiteengezet), de verduistering, gepleegd door de bewaarders, en de chicanes, die worden gemaakt ten aanzien van het, op hun juiste bestemming terug brengen van de Joodsche oorlogspleegkinderen, alle drie terug gaan op een zelfden geestelijken habitus: de wensch, om op te treden als erfgenaam van de vermoorde Joden met voorbijzien van de meest elementaire rechten van de geringe rest der overlevenden.

ruïne van haar Nederlandsche onderdanen. Van een geneigdheid tot leniging van dit leed door noemenswaardige specifiek Joodsche nadeelen ten laste van de Schatkist te laten komen, is tot dusver niet gebleken. Integendeel heeft men zich met den slagzin: Joden zijn Nederlanders als andere Nederlanders, onttrokken aan de verplichting tot vergoeden van de specifieke en uiterst belangrijke nadeelen, die de Nederlandsche Joden hebben getroffen, zelfs tot een bedrag, dat ten naaste bij gelijk kan worden gesteld aan de voordeelen, die de Nederlandsche volks-gemeenschap bij deze catastrofe ten deele ongewild, ten deele ongewild maar welwillend ontvangen, en zelfs ten deele geheel ongewild, heeft gehad. Hoe goed de leuze „Joden zijn Nederlanders als andere Nederlanders” door sommigen ook gemeend moge zijn, in feite is zij neergekomen op een discriminatie, met dien verstande, dat de buitensporige nadeelen, die de Joden in den bezettingstijd hebben geleden, en de zoo groote voordeelen, die Nederland en de Nederlandsche gemeenschap uit dien hoofde hebben gehad, niet worden gecompenseerd, veel erger nog, dat iedere poging zelfs, om tot een dergelijke compensatie te komen, tot dusver vergeefs op zich heeft laten wachten²⁾.

Een zeer sterk sprekend staaltje hiervan vindt men ook in de politiek, die gevolgd werd door de levensverzekering-maatschappijen. Zooals bekend mag worden verondersteld, bepaalt art. 1 van de verordening 54, 1943, dat Joodsche verzekeringen per 30 Juni 1943 beëindigd waren. De afkoopwaarde, resp. $\frac{3}{4}$ van de premiereserve, moest worden gestort bij Lipmann, Rosenthal. Uit hoofde van deze bepaling alleen reeds treedt de levensverzekering-maatschappij op als mede-erfgenaam van haar Joodschen verzekerde, in plaats van, zooals haar functie is, de nabestaanden schadeloos te stellen voor het verlies bij overlijden, tenzij er bereidheid bestaat, om goed te maken, hetgeen door de Deutsche ontrecting is bedorven. Wij zullen nog zien, dat van deze geneigdheid tot dusver zeer onvoldoende is gebleken, doch willen eerst dit onderwerp iets verder uitwerken.

Vele Joden hebben ten tijde van de dreiging der Deutsche terreur hun premiebetalingen voorloopig stopgezet. Als regel hebben de verzekering-maatschappijen hiervan een dankbaar gebruik gemaakt, om de polis eens en voor goed te royeeren. Een zeer nauwkeurige schatting omtrent deze materie is moeilijk, omdat statistische gegevens ontbreken, doch men is aan den veiligen kant, wanneer men taxeert, dat het voordeel, dat de levensverzekering-maatschappijen uit één en ander genoten hebben, ongeveer 7 miljoen gulden bedraagt. Er is geen sprake van, dat men tot dusver heeft kunnen waarnemen, dat de maatschappijen bereid zouden zijn, om ten minste het bedrag van de winst ten bate der benadeelde Joodsche verzekerden af te staan. Hetgeen tot dusver bekend is geworden omtrent eventuele restituties, doet concludeeren, dat in ieder geval gepoogd wordt om een belangrijke winst voor de toch al sterk gegroeide reserves der Nederlandsche levensverzekering-maatschappijen voorgoed te behouden.

Hierbij moet dan nog rekening worden gehouden met het feit, dat de functie van de levensverzekering-maatschappijen, goed opgevat, zou mede brengen, dat het ontijdig overlijden van een zeer groot aantal Joodsche verzekerden tengevolge zou hebben, dat zij zich uit dien hoofde belangrijke verliezen zouden getroosten. In feite is het dus zoo, dat niet alleen de verliezen, uit hoofde van de enorme steffe onder de Joden op de resterende Joodsche gemeenschap worden afgeschoven, maar dat zelfs de

²⁾ Men heeft de leuze „Joden zijn Nederlanders als andere Nederlanders” en de daarmee gepaard gaande resignatie ten aanzien van Joodsche recovery getracht te motiveeren met het argument, dat men zoodoende het in Nederland dreigende antisemitisme wind uit de zeilen tracht te nemen. Dit is een logica als van den man, die bang is om in het water te vallen en daarom reeds bij voorbaat er in springt. Uit vrees voor antisemitisme past men een politiek toe, die onder schoon klinkende leuzen wezenlijk als een antisemitische verschijnt.

winsten, die geheel of ten deele, uit hoofde van ontrechting zijn ontstaan, aan deze bijzonder benadeelde groep worden onthouden. In werkelijkheid is hier sprake van een directe discriminatie.

Van de 200.000 tengevolge van den oorlog overleden Nederlanders waren 105.000 Joden. Van de overige 95.000 worden de verplichtingen uit hoofde van de polissen zonder eenig bezwaar nagekomen.

Intusschen valt het niet te ontkennen, dat hier en daar ook wel van meetbare nadeelen voor het Nederlandsche volk kan worden gesproken. Van oudsher was de diamant-industrie een belangrijke tak van de Nederlandsche nijverheid, en juist in dezen tijd zou een floreeren van de diamant-industrie belangrijk kunnen bijdragen tot de verbetering van de Nederlandsche valutapositie. Van dezen tak van bedrijvigheid moet worden gezegd, dat zij door de Duitschers onherstelbaar werd beschadigd. Natuurlijk is wederom het vervangen van een Joodschen werkgever door een niet-Joodschen werkgever op zichzelf economisch irrelevant, met dien verstande, dat het toch altijd voor den niet-Joodschen Nederlander een voordeel blijft, dat hij aan de uitroeiingspolitiek van de Duitschers te danken heeft.

Belangrijk is echter, dat kort voor den oorlog zeer belangrijke Nederlandsche diamantindustrieelen zijn uitgeweken naar Amerika en, mede gezien den gang van zaken in Nederland, er niet aan denken, om weer naar de lage landen terug te keeren. Gezien de bijzondere capaciteiten en de ver doorgevoerde specialisatie van de industrieelen in quaestie moet hier gesproken worden van open plaatsen, die niet vervulbaar zijn. Wellicht nog belangrijker is het, dat van de Joodsche arbeiders in de industrie, arbeiders van zeer groote vakbekwaamheid, een zoodanig groot gedeelte is uitgeroeid, dat van een vervullen van deze plaatsen naar menschelijke berekening geen sprake kan zijn. Hier schijnt een vaktraditie, die door geslachten is doorgegeven, een rol te spelen. Zoo is het bijv. de Antwerpse concurrentie, ondanks oogluikend toegestane belastingontduiking en andere middelen van onfaire concurrentie, nooit gelukt, om een zoodanigen arbeidersstand te kweken, dat de kern van de Amsterdamsche diamantindustrie kon worden tenondergebracht. De dood van de overgrootte meerderheid van de Amsterdamsche Joodsche diamantbewerker heeft dus wel degelijk een vacuum doen ontstaan, dat niet kan worden aangevuld en dat zelfs zoo belangrijk is, dat men na globale taxatie kan zeggen, dat de Amsterdamsche diamantnijverheid de dubbele productie zou kunnen bereiken van de tegenwoordige, wanneer zij slechts weer de beschikking had over haar oude bekende vakarbeiders. Het nadeel voor de Nederlandsche valutapositie, dat hieruit voortvloeit, is evident. Bij het concludeeren tot dit evidente nadeel moet echter onmiddellijk worden geconstateerd, dat de diamantindustrie ook inderdaad een uitzonderingsgeval voorstelt. Bij alle andere branches, waar de uitroeiing der Joden ten bate van niet-Joodsche concurrenten heeft plaatsgevonden (bonthandel en -bewerking bijv.), kan men niet spreken van onvervulbare plaatsen en kan dus van een nadeel voor Nederland moeilijk gesproken worden.

Natuurlijk is het duidelijk, dat onder de goederen, die door de Duitschers zijn geroofd, naast Nederlandsche goederen ook Joodsche goederen zijn geweest. Het nadeel, dat door dezen goederenroof ontstond, is voor de Nederlandsche economie hetzelfde, onverschillig, of dit Joodsche of niet-Joodsche goederen aangaat, behalve wanneer de Joodsche eigenaars van de geroofde goederen zijn gedood. In dit geval staat tegenover de vermindering van het Subsistenzmittelfonds weer een vermindering van het aantal monden, dat uit dit fonds moet worden gevoed, en dan is dus het nadeel, dat de Nederlandsche economie lijdt tengevolge van vermindering van de beschikbare goederen gecompenseerd door den dood van de oorspronkelijke eigenaars dier goederen.

In verband met het bovenstaande komen wij tot de

volgende conclusies en samenvatting:

De nadeelen voor Nederland, die als gevolg van de Duitsche onderdrukking van de Joodsche bevolkingsgroep zijn ontstaan, liggen voor een groot deel, hetzij op moreel gebied, hetzij op het gebied der economische imponderabilia. Nadeelen op moreel gebied zijn: het moreele bederf, dat ontstond in den kring der bewaarders en in het algemeen in de geprikkelde hebzucht der erflustigen. Op imponderabel economisch gebied liggen de nadeelen in het verdwijnen van creatieve geesten, zooals men ze hier en daar kan verwachten in den kring van intellectueelen en kunstenaars, en verder in het inboeten van een zekere vakbekwaamheid, die echter alleen in de diamantindustrie tot een meetbaar economisch gevolg heeft geleid. Verdere economische gevolgen kunnen alleen als voordeelig voor Nederland worden gezien en het is wel erg, om te moeten concludeeren, dat de Nederlandsche samenleving zeker niet alles in het werk heeft gesteld, om deze voordeelen zoo klein mogelijk te doen zijn.

S. KLEEREKOPER.

Naschrift.

Dit artikel van Dr. Kleerekoper zal vermoedelijk bij menig lezerreactie opwekken. Teneinde een omvangrijke polemiek, waarvoor het papier ontbreekt, te vermijden, willen wij in een kort redactioneel onderschrift enkele opmerkingen maken naast en tegenover des schrijvers betoog.

Het was onze bedoeling, in dit speciale nummer een beeld te geven van de ontwikkeling van het economisch leven tengevolge van de door de oorlog aangerichte verwoestingen. De aanblik van een Amsterdamsche wijk, vroeger vol leven en levendigheid, vol geest en bedrijvigheid, nu verlaten, vervallen, vol onbewoonde woningen, ongebruikte winkelruimten, alle zonder glas, vele zelfs zonder luiken, met gapende hiaten, waar het hout der huizen aan de kachel ten offer is gevallen en wat er overbleef is afgebroken of ingestort; die troosteloze aanblik van een typisch deel van onze hoofdstad, dat in onze gedachte eigen functies in het locale en nationale bestel vervulde, gaf ons aanleiding, aan de ontwrichting van dat deel der Nederlandse samenleving aan artikel te doen wijden. Dr. Kleerekoper leert ons thans, dat hier vrijwel geen ontwrichting, slechts verschuiving, persoonswisseling is te constateren, behoudens op enkele punten, zoals de diamantindustrie en het werken der prominente beoefenaren van kunst en wetenschap. Deze praemisse leidt hem zelfs tot de stelling, dat de onderdrukking en de partiële uitroeiing van de Joodse Nederlanders voor het Nederlandse volk voordeel zou hebben opgeleverd.

Tegenover schrijvers mening, dat er in de meeste bedrijfstakken slechts persoonswisseling heeft plaatsgevonden, staan wij sceptisch. Die gedachte ontkent het persoonlijk element in de bedrijfsleiding, waardoor zowel naam en traditie als vernieuwing en groei, en voorts de „sfeer” van het bedrijf, de intieme relatie met medewerkers en zakenvrienden en de informatie omtrent markten en marktpersoneel worden onderhouden. Wij zijn ervan overtuigd, dat in tal van branches die typische groot- en kleinhandelszaken, vol van dynamiek, open voor nieuwe snufjes, nieuwe methoden, nieuwe branches zelfs, node zullen worden gemist. Zeker, er zullen concurrenten zijn, die zich van gevaarlijke mededingers bevrijd achten, maar daar, waar de gevaarlijkste mededingers de vitaalste vakgenoten zijn, is hun wegvallen veelal een verlies voor het geheel. Zo kan ook het uitsterven van die grote groep oefende en in de bedrijven geheel ingeleefde magazijn- en winkelbedienden niet anders dan remmend werken op de distributie, zodra assortiment en verkopersdiensten weer van betekenis worden. En men veronachtzame ook niet de betekenis van de handel in „ongeregelde goederen”, enerzijds voor de calculatie van fabrikant en grossier, die de opbrengst van de restanten aan de normale prijszetting ten goede doen komen, anderzijds voor het budget van de weinig koopkrachten.

Maar laat ons eens met Dr. Kleerekoper medegaan en aannemen, dat er, afgezien van enkele bepaalde sectoren in het economisch leven als geheel geen ontwrichting heeft plaatsgevonden, doch slechts' persoonswisseling. Mag men dan zeggen, dat die voor het Nederlandse volk voordeel heeft opgeleverd? Enkele verschuiving kan noch voordeel, noch nadeel brengen. Het Nederlandse volk omvat toch mede de Nederlanders van Joodsen bloede. Wij nemen aan, dat Dr. Kleerekoper bedoeld heeft voordeel voor het „arische" deel van het Nederlandse volk. Door dit te zeggen maakt men dezelfde generaliseringsfout, die de antisemieten steeds maken, indien zij een misslag van een bepaalden Jood aan alle afstammelingen van Jacob aanrekenen. Zeker, er zijn profiteurs geweest. Er zijn vrienden en gewezen medewerkers, die zich in de bedrijven hebben genesteld, er zijn bewaariers, die zich de hun toevertrouwde goederen hebben toegeëigend, er zijn concurrenten, die hun voorsprong uitbuiten. Maar het Nederlandse volk mag men ten deze geen blaam aanwrijven. Het heeft reëler onschuld dan Pilatus. Naast de — overigens begrijpelijke — bittere uitingen van Dr. Kleerekoper past de dankbare waardering voor talrijke duikouders, bewaariers, zaakwaarnemers in de letterlijke betekenis, die met inzet van de eigen persoon, met gevaar ook voor hun gezin en hun gehele bezit, persoon en goed van de Joodse landgenoten, die zich aan hen hadden toevertrouwd, hebben beschermd. Ook voor de velen, die — in tegenstelling tot het „morele bederf van de geprikkelde hebzucht" — het odium van „Judenknecht" te zijn op zich hebben geladen door in het openbaar of op Duitse bureaux op te komen tegen het onrecht „hun medeburgers van Joodse afkomst aangeaan". Erkend worde ook de morele winst, blijkende uit de herhaalde stappen der Kerken en het van moed getuigende wekelijkse gebed voor de Joden: voor de eerste maal in de geschiedenis heeft de Christelijke kerk de Joden tegen vervolgingen beschermd. Neen, het Nederlandse volk heeft niet geprofiteerd van deze slachting.

Natuurlijk blijft de vraag open, of er nog onvervulde morele verplichtingen zijn. Er is alle aanleiding, die vraag met kracht aan te pakken. Naar de indruk, die wij hebben opgedaan, te oordelen, geschiedt zulks ook, al vordert de beantwoording langzaam. Dat kan ook niet anders, gezien de zéér gecompliceerde chaos, waarin de bezetter de Joodse aangelegenheden heeft achtergelaten. Het complex Lippmann Rosenthal, Grundstückverwaltung, Omnium, enz., is in behandeling, het onroerend-goedprobleem met al zijn hypothecaire voetangels en klemmen evenzeer, de kwestie van de afgekochte polissen dito. Dat die op allerlei wijzen door bezetters en hun handlangers vertroebelde aangelegenheden nog niet geregeld zijn, wekt begrijpelijk ongeduld en verbittering, maar mag niet worden gezien als voordeel voor het Nederlandse volk, noch als ongunstige discriminatie van het Joodse deel daarvan. En dat, zolang men geen kijk kan hebben op de toegebrachte schade, de verdeling ervan en haar gevolgen, er ook geen sprake kan zijn van een regeling voor vergoeding of tegemoetkoming, is begrijpelijk.

Tegenover scherp en formeel optredende belasting-ambtenaren stelle men een stap bij hun superieuren: het Departement van Financiën staat in het algemeen sympathiek tegenover pogingen om de hardheden van belastingwetten in dergelijke gevallen weg te nemen. Zulk een binnenskamers onderhoud met resultaat is doorgaans beter dan openbare verbittering door generalisatie van extreme gevallen.

Wij zijn ervan overtuigd, dat het Nederlandse volk in zijn geheel het verlies van zovele zijner leden van Joodse afkomst als een pijnlijk verlies gevoelt en dat voor het overigen door het oorlogsgeweld vrijwel gespaarde Amsterdam de vele gapingen in het Zuidoosten van de oude stad een zware wonde zijn, niet alleen om de uiterlijke aanblik.

P.

WALCHEREN NA DEN OORLOG.

Veel is reeds gesproken en meer nog geschreven over de ramp, welke Walcheren heeft getroffen gedurende de oorlogsjaren, een ramp, welke begonnen is met het bombardement van Middelburg op 17 Mei 1940 en die culmineerde in de inundatie en de daarmee gepaard gaande verovering van het eiland in den loop van October en begin November 1945. Hiertusschen liggen de talloze bombardementen en andere oorlogshandelingen, waaronder Walcheren heeft geleden.

Het is dan ook genoegzaam bekend, welke schade Walcheren heeft geleden.

Veel minder is bekend omtrent de voortdurende economische impasse, waarin Walcheren is geraakt en waaruit dit eiland tot elken prijs zal moeten worden verlost. Want evenals een ziek lichaamsdeel schade doet aan het geheele lichaam, evenzoo lijdt een land schade van een provincie of een streek, waar de welvaart tot in de diepste vezelen is aangetast.

Vóór den oorlog waren de drie voornaamste bestaansbronnen op Walcheren: de landbouw, de industrie en het vreemdelingenverkeer.

De landbouw.

De beteekenis van den landbouw op Walcheren vóór de inundatie blijkt zeer duidelijk uit het percentage, dat het landbouwareaal vormde van het totale oppervlak van het eiland: 82 pCt. van dit oppervlak was in gebruik voor den verbouw van agrarische producten. In aanmerking genomen de niet onbelangrijke oppervlakten, welke op Walcheren worden ingenomen door woesten grond, zooals stranden, duinen, vronoen (natuurlijke duinweiden) en bosch, stelt dit percentage wel voldoende in het licht, welk een belangrijk element de landbouw in de Walcherse samenleving vormde.

Hoewel nog geen juiste cijfers ter beschikking staan, wordt omtrent de vooroorlogse productie in het geïnundeerde gebied eenigszins een indruk verkregen door de volgende, op bekende gegevens gebaseerde, ramingen. Zoo bedroeg de jaarproductie voor 1940 gemiddeld voor:

Granen	18.700 ton
Peulvruchten	6.200 „
Aardappelen	13.650 „
Bieten (suiker- en voeder-) ..	78.000 „
Uien	2.270 „

Voorts was er nog een vrij belangrijke teelt van handelsgewassen.

De tuinbouw, hoewel in opkomst, was in het geïnundeerde gedeelte van Walcheren slechts van belang voor de directe voorziening van het eiland.

Van groote beteekenis was echter de veeteelt. Overwegend vond men op Walcheren den gemengden bedrijfsvorm. Niet minder dan 45 pCt. van het landbouwareaal werd ingenomen door weiland tegen 51 pCt. bouwgrond en 4 pCt. tuingrond. De extreme gevallen van óf uitsluitend bouwbedrijf óf uitsluitend veebedrijf kwamen slechts sporadisch voor.

Vlak voor de inundatie waren in het geïnundeerde gedeelte aanwezig 4.700 stuks melkvee, 200 stuks mestvee en 4.400 stuks jongvee.

Zonder dieper op deze cijfers in te gaan, wat buiten het bestek van dit artikel zou vallen, kan toch zeker hieruit worden afgelezen, dat een zeer belangrijk stuk landbouwgebied te gronde is gegaan. En dit te gronde gaan zal hier in den meest letterlijken zin moeten worden opgevat. Immers, niet alleen, dat de behuizingen van de landbouwers voor een groot deel zijn verwoest of zwaar beschadigd, de schuren en stallen vernietigd, de landbouwwerktuigen en machines verloren gegaan en het vee en de paarden weggevoerd, maar het meest essentiële voor den boer en zijn bedrijf: de grond, is levenloos uit het water tevoorschijn gekomen. Daarmede is het geïnundeerde Walcheren, dat is

$\frac{6}{7}$ van het geheele eiland, landbouweconomisch voor jaren voor de Nederlandsche volkshuishouding uitgeschakeld.

Niet dat men stil zit op Walcheren. De worsteling om het herstel van de dijken, een strijd, waarbij men langs den rand van het technisch mogelijk is gegaan, is beëindigd. Walcheren is behouden en weer droog. Reeds zijn 6.000 ha van de meest ontzilte gronden ingezaaid met hoofdzakelijk gerst en klaver. Werkt het weer mee, d.w.z. komt er niet te langdurig warm weer en valt er geregeld wat regen, dan is van deze 6.000 ha. wel eenige oogst te verwachten.

Het lager geworden zoutgehalte, dat vrijwel overal beneden de 10 gram per L. bodemvocht en dikwijls zelfs beneden 5 gram is gedaald, maakt dezen plantengroei weer mogelijk. Het in het tweede jaar optredende structuurverval, als gevolg van de verdringing van het calcium in den grond door het natrium uit het zeewater, doet echter voor het volgende oogstjaar een daling van de opbrengst voorspellen. Eerst daarna zal een geleidelijke stijging van de oogstopbrengsten inzetten, waarna tenslotte na 6—8 jaar weer de normale productie kan zijn bereikt. Deskundige voorlichting omtrent grondbewerking, onkruidbestrijding, bemesting, aanwending van gips en te verbouwen gewassen, waarborgt. dat het herstel van de gronden zoo snel mogelijk zal verlopen.

Het zal echter duidelijk zijn, dat in deze periode van herstel de landbouweconomische beteekenis van Walcheren voor ons land uiterst gering zal zijn en dat de economische waarde vooralsnog zeker niet zal opwegen tegen de economische inspanning, welke Nederland zich zal moeten getroosten om dit verdronken land weer tot zelfwerkzaamheid en tot productie te brengen.

Hierbij dient tevens in aanmerking te worden genomen, dat de landbouwtechnische structuur van de bedrijven op Walcheren zoodanig was, dat niet volstaan kan worden met een eenvoudig herstel van den ouden toestand. Herverkaveling van de landerijen met daarmede gepaard gaande vernieuwing en verbetering van het wegennet en het waterloopenstelsel, verplaatsing van vernielde of beschadigde boerderijen en zelfs herziening van de bedrijfs-grootten, is dringend geboden. Ook vóór den oorlog werden dergelijke herzieningen overwogen, doch in verband met de daaruit voortvloeiende aantasting van het unieke Walchersche landschap bleven zij onuitgevoerd.

Nu alle plantengroei is gedood en men voor de taak is gesteld een geheel nieuw landschap op te bouwen, dienen ook deze verbeteringen te worden uitgevoerd.

Dit beteekent echter voor ons land een krachtsinspanning, die vele malen grooter is dan het uitsluitend herstel van het verloren gegane zoo hebben gevegd. Deze krachtsinspanning zal men zich echter moeten getroosten, tenzij men Walcheren aan armoede en pauperisme ten prooi wil laten.

Vóór den oorlog verkeerden nl. vele landbouwbedrijven als gevolg van den slechten cultuurtechnischen toestand van den grond en de te kleine bedrijfsgrootte in een voortdurende zorg om hun bestaan. Zouden deze zorgen worden verhoogd met de lasten van den wederopbouw, dan zou dit een volkomen ontworteling van den Walcherschen landbouw beteekenen. Slechts door financieele, technische en sociale hulp van overheidswege is deze ramp te voorkomen.

Zoo is bij den minister van Landbouw en Visserij bepleit om in den Noord-Oostpolder een voldoende hoeveelheid land te reserveeren ten behoeve van gedupeerde Walchersche grondgebruikers, teneinde dezen de gelegenheid te bieden vrijwillig naar den Noord-Oostpolder te emigreeren. Met de hierdoor in Walcheren vrijkomende gronden hoopt men dan de 461 te kleine bedrijven (van de in totaal 1.300) zoodanig te vergrooten, dat behoorlijk rendabele bedrijven ontstaan.

Slechts op deze wijze zal op Walcheren een sterke landbouwgemeenschap kunnen worden opgebouwd.

De industrie.

Bezien we thans de moeilijkheden, waarmede de industrie

op Walcheren te kampen heeft, dan blijkt alras, dat hier het zwaartepunt geheel anders is gelegen. Hier heeft niet de inundatie tot de moeilijke omstandigheden geleid, zooals bij den landbouw, terwijl evenmin de vernieling van het productie-apparaat de directe oorzaak van de impasse is, waarin de Walchersche industrie thans verkeert.

Uiteraard hebben de oorlogshandelingen zeer zware schade toegebracht aan de fabrieksgebouwen, terreinen, machines en werktuigen. Doch van veel meer beteekenis dan deze schade, hoeveel millioenen deze ook mag belopen, is de omstandigheid, dat de fabrieken gelegen zijn in een gebied, dat op de meest intense wijze frontgebied is geweest.

Na de bevrijding verkeerde Walcheren in dezelfde geïsoleerde positie als een eeuw geleden. De Sloedam en de Kreekkrakdam waren opgeblazen. Spoorwegmateriaal was vrijwel niet aanwezig en kon door de vernieling der dammen en doordat de brug bij Vlakte was opgeblazen niet worden aangevoerd. Auto's waren door het in Noord-Frankrijk verslagen en in wanorde door Zeeuwsch-Vlaanderen en Walcheren terugtrekkende Duitsche leger voor een zeer groot deel meegenomen en voorzoover nog auto's waren verstopt, doken deze in den meest letterlijken zin onder in het zeewater, dat Walcheren overspoelde.

De waterwegen waren in deplorabelen toestand; de sluisen in het kanaal door Walcheren aan beide zijden vernield; talloze groote en kleine schepen in de haven van Vlissingen tot zinken gebracht, die thans nog, door het gebrek aan bergingsmateriaal, de scheepvaart ernstig belemmeren; de kaden en de geheele havenoutillage één groote puinhoop. Een klein gedeelte van den kademuur is intusschen hersteld, maar voorloopig kan de Mij. „Zeeland” zijn dagelijksche bootdiensten op Engeland nog niet van Vlissingen uit ondernemen, doch heeft daarvoor tijdelijk ligging gekozen in Rotterdam.

Radicale vernieling van industrie heeft zich in Walcheren echter vrijwel niet voorgedaan. Uitschakeling van bedrijven is dan ook niet te verwachten, behoudens dan van tijdelijken aard gedurende de periode van herstel. Eerder leeft de gedachte bij de belangrijkste industrieën tot vergroting van hun capaciteit teneinde de concurrentiemogelijkheden met het buitenland, waar de industrieën zich tijdens den oorlog hebben kunnen moderniseeren, te verbeteren.

Vooralsnog zullen deze bedrijven echter hun handen wel vol hebben om de moeilijkheden, waarin zij door den oorlog zijn geraakt, te overwinnen.

Denkt men op Walcheren aan industrie, dan geldt de eerste gedachte Vlissingen en onmiddellijk daarop rijzen voor het oog de groote fabriekscomplexen en de hellingen en kranen van de Koninklijke Maatschappij „de Schelde”, één van de groote scheepswerven en machinefabrieken van ons land. Het heet in de wandeling, dat „De Schelde” er goed is afgekomen, doch een speciale bommenkaart toont de plaatsen aan van honderden bominslagen. Voor millioenen schade is er aangericht, welke de fabriek zelf reeds heeft hersteld. Maar erger is, dat de stad dusdanig yan het oorlogsgeweld heeft geleden, dat het als woonstad voor de arbeiders veel heeft ingeboet. Dit beteekent, dat duizenden geëvacueerden nog niet naar Vlissingen kunnen terugkeeren, waardoor de industrie en speciaal „De Schelde” een sterk tekort heeft aan arbeiders en de wederopbouw door gebrek aan arbeidskrachten slechts moeizaam op gang kan komen; een vicieuze cirkel, welke niet eenvoudig is te verbreken. Het bouwen van woningen is in deze gehavende stad niet alleen een noodzakelijkheid om dakloozen weer aan huisvesting te helpen, maar allereerst geboden om het economische leven weer op gang te brengen en Vlissingen de functie van eerste industrie- en havenstad van Zeeland terug te geven.

Tevens dient rekening te worden gehouden met de nieuwe mogelijkheden, welke de sterk ontwikkelde verkeerstechniek aan Vlissingen biedt. Hoewel als haven bij uitstek gunstig gelegen aan de monding van de Schelde, heeft Vlissingen steeds te kampen gehad met de slechte ver-

bindingen met het achterland en de weinige gedifferentieerdheid van het industriele leven. Het ontbreken van geschikte retourvrachten bemoeilijktte verschepingen naar Vlissingen.

Nu allerwege een decentralisatie op industrieel gebied merkbaar is en door het uitvallen van Duitsche industrieën zich nieuwe industrievestigingsmogelijkheden voordoen, komt voor Vlissingen de zoo lang verwachte kans om zich te ontplooiën. Ieder, die eenigszins met de sociaal-economische structuur van Zeeland op de hoogte is, zal deze ontplooiing toejuichen. De sterk eenzijdige oriëntering op den landbouw heeft in Zeeland een tekort aan bestaansbronnen tot gevolg gehad, dat weer aanleiding is geworden tot een groote emigratie van het agrarische bevolkingsoverschot naar gebieden buiten Zeeland. Hoewel een dergelijke levenskrachtige stroom van het platteland uitgaande voor de groote stedelijke centra zeer bevruchtend en vernieuwend werkt en daarom onontbeerlijk is, is deze stroom zóó krachtig geweest, dat hij in Zeeland tot een kwalitatieven achteruitgang van de Zeeuwsche bevolking heeft geleid.

Nu dit inzicht in Zeeland begint baan te breken en men erop uit is nieuw kapitaal en arbeid voor Zeeland te interesseren, is het noodzakelijk, dat in snel tempo de mogelijkheden worden geschapen om deze beide factoren, kapitaal en arbeid, in Vlissingen naar behooren te ontvangen.

Ook hier geldt, evenzeer als bij den landbouw, de eindconclusie, dat het oog van de Overheid bij de hulp, welke zij aan Walcheren biedt, in de eerste plaats gericht moet zijn op de toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden. Dan zal Walcheren ook op industrieel gebied sterker uit den strijd tevoorschijn komen dan het dezen is ingegaan.

Het vreemdelingenverkeer.

De basis van het vreemdelingenbezoek aan Walcheren was de recreatiemogelijkheid, welke het eiland in zoo ruime mate bood. Zwaarder nog dan den landbouw en de industrie heeft de oorlog echter de recreatie in Walcheren getroffen en langduriger ook zal hier de periode zijn van herstel en wederopbouw.

Bij de ramp van 17 Mei 1940 verloor Middelburg vrijwel alle historische gebouwen en door de vernietiging van een groot gedeelte van de oude binnenstad is de Middeleeuwsche sfeer van het Zeeuwsche Brugge onherroepelijk verloren gegaan. Onder de gestaag terugkerende bombardementen van Vlissingen is ook deze stad verworden tot een havelooze plaats, terwijl bij de bevrijding de Boulevard met het badcentrum nagenoeg totaal is vernield. Voorloopig is Vlissingen als ontspanningsoord voor badgasten van elders uitgeschakeld. Domburg is gedeeltelijk in puin geschoten; de nog overgebleven hotels en pensions zijn meest alle beschadigd en voorts in bezit genomen door vluchtelingen uit Westkapelle en van de door het water vernietigde boerderijen. Ook Zoutelande vertoont vele wondde plekken; de duinen geschonden, omgewoeld en met obstakels bezaaid; de bosschen bij Domburg zwaar gedund en verwaarloosd. En, alsof dit nog niet genoeg was, is tenslotte het geheele liefelijke Walcherensche polderlandschap met zijn meidoornhagen en bekoorlijke erfplantingen door de zee weggevaagd, die, na opnieuw bedwongen te zijn, niets anders dan een grauwe slikkerige vlakte vol ruïnes heeft achtergelaten.

Veere, een lichtpunt in de troosteloze woestenij van Walcheren, is bijna onbeschadigd uit den strijd gekomen en ook het in opkomst zijnde badplaatsje Vrouwenpolder kan zijn recreatieve functie hervatten.

Hoewel het niet uitgesloten is te achten, dat, zoodra de huisvestigingsmogelijkheden dit weer toelaten, veel vreemdelingen uit nieuwsgierigheid een bezoek aan het Walchersche oorlogstooneel zullen willen brengen — het in oprichting zijnde oorlogsmuseum zal wellicht stimulerend hierop werken —, valt toch wel te verwachten, dat het geruimen tijd zal duren, voordat de recreatiemogelijkheden op het eiland weer zoover zullen zijn hersteld, dat opnieuw van

een geregelden stroom van badgasten sprake zal kunnen zijn. Ook het massale bezoek van buitenlanders aan de Middelburgsche markt op de Donderdagen gedurende de zomersche vacantiemaanden — waarbij de smalle straatjes vaak een tienduizend extra bezoekers kregen te verwerken — zal zeker voor langen tijd van de baan zijn. Of het uitblijven van deze haastige „sightseeing”, georganiseerd door de Belgische badplaatsen, een groote verliespost zal zijn, valt echter te betwijfelen. De rust en intimiteit van het eiland, welke juist de aantrekkelijkheid van dit recreatieoord bij uitnemendheid uitmaakten, zullen hier zeker bij winnen.

Bij het herstel van de recreatiemogelijkheden in Walcheren moet en wordt ook reeds rekening gehouden met de wenschelijkheid een beter publiek aan te trekken dan het hierboven gesignaleerde bezoek. Met name Vlissingen heeft in zijn herbouwprogramma den bouw van een modern, goed geoutilleerd badcentrum opgenomen, waarbij ook aan de stichting van een golflinks aandacht is besteed. Deze goed opgezette plannen in combinatie met het prachtige strand, het eenige zuidelijke strand in ons land, dat men hier aantreft, wettigt de goede verwachtingen, die men van de toekomstige ontwikkeling van het vreemdelingenverkeer hier koestert. Ook Zoutelande en Domburg zullen door een goed gebruik te maken van de door de verwoestingen ontstane mogelijkheden in de toekomst ook zeker aan aantrekkelijkheid winnen.

Voor het nieuw op te bouwen landschap in den vernielden polder, worden met de uiterste zorg plannen ontworpen, welke een waarborg zullen zijn, dat de recreatieve functie van het polderland van Walcheren weer ten volle zal worden hersteld. Hoeveel ook vernield moge zijn, veel is er ook nog over, dat aan het nieuwe landschap, al zal dit ook van het oude verschillen, weer het typische Walchersche karakter zal verleen. De hooge blanke duinen van den Dishoek en van Zoutelande, de vuurtoren van Westkapelle, de in oude glorie te herstellen Lange Jan van Middelburg, het fijne silhouet van het stadhuisstorentje van Veere naast het donkere massief van de kathedraal, zullen als vanouds weer de overal herkenbare vaste punten in het Walchersche landschap zijn.

Rekening houdende met de steeds toenemende recreatiebehoefte in ons land, de verbetering van het verkeer en de gunstige ligging van Walcheren voor de Zuidelijke provincies met haar sterk groeiende bevolking en niet het minst de zeer gunstige bereikbaarheid voor buitenlanders door den aanleg van een nieuw, modern vliegveld, mag worden verwacht, dat het herstellende Walcheren groote mogelijkheden in zich zal dragen voor een sterken opbloei van het vreemdelingenverkeer.

Conclusie.

Resumeerende moet dus worden geconstateerd, dat de landbouw en het vreemdelingenverkeer in de eerstkomende jaren vrijwel geheel hun economische en sociale beteekenis voor ons land hebben ingeboet. Na het herstel wacht beiden echter een veelbelovende toekomst.

De industrie is in veel mindere mate uitgeschakeld, doch hier geldt, dat de zeer goede toekomstmogelijkheden, welke zeker aanwezig zijn, slechts zullen kunnen worden gerealiseerd, indien de Overheid haar volle medewerking verleent bij het wegnemen van de groote belemmeringen, welke de industrieën thans ondervinden door den deplorabelen toestand, waarin Walcheren, als gevolg van de oorlogshandelingen, is komen te verkeren.

Dat de moeilijke omstandigheden, waarin de drie hierbesproken bestaansbronnen verkeren, tevens een aanzienlijken terugslag op den middenstand doen gevoelen, spreekt wel vanzelf. Wat dit voor gevolgen kan hebben voor den toech voor den oorlog reeds al zeer zwakken middenstand van Middelburg, laat zich moeilijk voorspellen. Daar de ramp van 17 Mei 1940 in Middelburg juist zeer vele winkelbedrijven heeft getroffen, welke thans voor

buitensporig hooge herbouwkosten worden geplaatst, is de vrees gerechtvaardigd, dat deze overbelaste middenstand den zwaren economischen druk van de na-oorlogse jaren in een geteisterd gebied niet zal kunnen doorstaan. De zwakste bedrijven zullen ongetwijfeld het loodje leggen. De te vele vroeger aanwezige kleine, slecht gedreven winkeltjes en zaakjes zouden den cynicus met eenig recht kunnen doen spreken van een gelukkige natuurlijke saneering. De meer sociaal ingestelde toeschouwer zal echter geneigd zijn om in een dergelijk verloop van zaken een falen van de gemeenschap te zien, welke niet alleen moreel, doch zeker ook economisch een verlies beteekent.

Mogen deze en de andere geschetste gevaren tijdig worden onderkend.

Ir. M. DE VINK.

DE GEVOLGEN VAN DEN OORLOG VOOR HET TOERISME.

Het toeristenverkeer is, als zooveel andere takken van het economisch leven, afhankelijk van twee hoofdfactoren: materie en organisatie. De afgeloopen oorlogsjaren hebben op beide factoren ernstige nadeelgevoel gehad, zoowel direct als indirect. Op materieel gebied (gebouwen, inrichtingen en landschapschoon) en in organisatorisch opzicht (arbeidskrachten, verkeersapparaat) zijn groote verliezen geleden, welke het na-oorlogse toerisme in belangrijke mate dreigen te belemmeren.

Gelukkig zijn er enkele compenseerende krachten werkzaam, zooals het tekort aan deviezen voor vacantiereizen naar het buitenland, de bijzondere drang om er uit te trekken, de lagere eischen van het publiek, waardoor althans het binnenlandsche toerisme reeds nu gunstig wordt beïnvloed. Daarnaast wordt er energiek gewerkt aan het herstel van geleden materiele schade en opheffing van de desorganisatie. Over langeren termijn gezien zullen deze wederopbouwwerkzaamheden in beteekenis toenemen, terwijl de genoemde compenseerende factoren, welke op het oogenblik een rol spelen, van steeds geringer belang worden.

Materiele schade.

De voornaamste centra van het toeristenverkeer zijn: de kuststrook (inclusief de Waddeneilanden); de Veluwe met daarbij aansluitend in het Westen de Utrechtsche heuvelrug en het Gooi, in het Oosten de Achterhoek en Twente; Zuid-Limburg. Ook de steden in Noord- en Zuid-Holland, en wel vooral Amsterdam en Den Haag, trekken veel vreemdelingen (waaronder een groot percentage buitenlanders). Recreatiegebieden van geringere beteekenis zijn gelegen in Friesland (meren en bosschen); Drente (Hondsdrug); Land van Nijmegen; Midden- en Oost-Brabant.

De vermelde toeristencentra zijn ten deele gelegen in streken, waar de oorlog rake klappen heeft uitgedeeld. De kuststrook is, met uitzondering van Noordwijk en een gedeelte van Scheveningen, vrijwel over de geheele lengte ten offer gevallen aan den aanleg van Duitsche verdedigingswerken (afbraak en inwendige vernielingen van hotels, pensions en zomerhuizen; vernietiging van strandboulevards en natuurschoon), terwijl het rechtstreeksche oorlogsgeweld eveneens zijn tol heeft geëischt (Zeeuwsch-Vlaanderen, Walcheren, Hoek van Holland). De Veluwezoom met zijn vele groote hotels is tijdens den slag om Arnhem ernstig getroffen. Nijmegen en omgeving, Midden- en Oost-Brabant, waar zich langdurige gevechten hebben afgespeeld, moesten zware schade incasseeren.

Vele hotel-, restaurant- en café-bedrijven¹⁾ zijn door de oorlogshandelingen verwoest of zoo ernstig beschadigd, dat herstel op korten termijn (materiaal-schaarschte) onmogelijk is.

¹⁾ In het vervolg horeca-bedrijven te noemen.

Maar ook in de deelen van ons land, waar geen of geringe krijgsverrichtingen hebben plaatsgehad, is de materiele inrichting van de hotels, café's, restaurants en pensions zeer sterk achteruitgegaan. De omstandigheden waren oorzaak, dat de ondernemers hun bedrijfsinventarissen met geen mogelijkheid op peil konden houden. Eenerzijds vorderingen door den Duitschen bezetter van bedden, dekens, lakens, keukeninrichtingen, meubilair e.d. afzonderlijk of zelfs van geheele inventarissen; ruwe behandeling van inventarissen door ingekwartierde militairen (van beide partijen!); diefstallen; meer dan gewone slijtage en breuk tengevolge van een doorlopend volledige bezetting van de capaciteit. Daar staat tegenover, dat er vrijwel nog geen gelegenheid heeft bestaan om nieuwe materialen aan te schaffen, terwijl het verrichten van onderhouds- en herstelwerkzaamheden eveneens met groote bezwaren gepaard ging. Als resultaat van vijf jaar oorlogseconomie verkeerden de stoffeering, het meubilair, de voorraden linnengoed, serviesgoed en glaswerk in de meeste bedrijven dan ook in een deplorabelen toestand. Wat er van de met zorg opgebouwde wijnvoorraden is overgebleven, is treurig. Voor de in dit opzicht gespecialiseerde restaurateurs beteekent dit een verlies, dat slechts na verloop van decennia kan worden goedge maakt.

Werden in het bovenstaande de economische, in geld waardeerbare materiele schaden in het kort weergegeven, daarnaast dient gewezen te worden op de voor het vreemdelingenverkeer eveneens zeer belangrijke vernietigingen en beschadigingen van natuurschoon en waardevolle bouwwerken, welke schade een meer ideëel karakter draagt en niet in geldwaarde kan worden uitgedrukt. Deze ideële schaden zullen ten deele onherstelbaar blijken te zijn en voor het overige zal het jaren duren, voordat de getroffen streken weer in hun ouden luister zijn teruggebracht en hun aantrekkelijkheid hebben herwonnen. Voor het toerisme moet in ieder geval gerekend worden op een blijvenden verliespost, welke vermoedelijk het buitenlandsch bezoek voorloopig nog ongunstig zal beïnvloeden.

Anderzijds kan niet uit het oog worden verloren, dat Nederland als gewezen oorlogsterrein en als land, dat door zijn houding tijdens de bezetting de oogen van de wereld op zich heeft gevestigd, een zekere aantrekkingskracht heeft verworven voor die volken, welke onze vrijheid hebben helpen heroveren. De in ons land aanwezige soldatenkerkhoven en de plaatsen, waar de strijd heeft gewoed, zullen voor de eerste tien jaren, en misschien nog daarna, door talrijke vreemdelingen worden bezocht.

Desorganisatie.

De verwarring, veroorzaakt door den oorlog, doet zich sterk gevoelen ten aanzien van de personeelsvoorziening. Er is een ontstellend gebrek aangeschoolde arbeidskrachten, waardoor het voor de exploitanten van de horeca-bedrijven uiterst moeilijk is, de interne organisatie van hun zaken goed te doen functioneeren.

Tengevolge van de gedwongen tewerkstelling van arbeidskrachten in het buitenland is bedienend en keukenpersoneel voor de hotels, café's en restaurants verloren gegaan. Meestal zijn zij terechtgekomen in andere bedrijfstakken en wel voornamelijk in de industrie; wat voor de scholing zeer nadeelig is geweest en vaak aanleiding blijkt te zijn tot een permanent verlaten van den horeca-werkkring.

De opleiding van nieuw personeel heeft, vooral in de laatste oorlogsjaren, toen de jeugd moest onderduiken, grotendeels stilgestaan. Daarbij komt, dat ook thans tal van jongeren aan het bedrijfsleven worden onttrokken door oproep in militairen dienst.

Een derde oorzaak van het huidige personeelstekort is gelegen in het ontbreken van het vrij belangrijke contingent werknemers van buitenlandsche nationaliteit, dat vóór den oorlog o.a. in de seizoenbedrijven werd ingeschakeld. De in de horeca-bedrijven werkzame vreemde-

lingen accentueerden het min of meer internationale karakter van de branche.

Naast de desorganisatie op sociaal gebied staat de voor het vreemdelingenverkeer niet minder belangrijke technische desorganisatie van het Nederlandsche verkeersapparaat. De transportmiddelen, welke de vacantië-gangers naar de ontspanningsoorden moeten brengen, zijn ernstig gehavend uit den oorlog tevoorschijn gekomen. Hoewel er al reeds een groote stap in de goede richting is gedaan, hebben toch zoowel de spoorwegen en de autobussen, als particuliere verkeersmiddelen (auto's, motorrijwielen en fietsen) ten opzichte van den vroegeren toestand een gevoelige aderlating ondergaan.

Compenseerende factoren.

Na in het voorgaande een summier overzicht gegeven te hebben van de ongunstige gevolgen van den Tweeden Wereldoorlog, waarvoor het na-oorlogsche toerisme zich ziet gesteld, zullen nu enkele woorden worden gewijd aan de regeneerende factoren, welke kenmerkend zijn voor het herstel van het vreemdelingenverkeer.

Ondanks alle geleden verliezen en bestaande moeilijkheden en beperkingen zal het binnenlandsche vacantiëbezoek in het komende zomerseizoen zich op een buitengewoon hoog peil bewegen. Immers: de deviezenschaarschte maakt het voorloopig onmogelijk om vacantiëreizen naar het buitenland te ondernemen. De categorie Nederlanders, die vroeger haast vanzelfsprekend haar vacantië in den vreemde ging doorbrengen, zal ook thans nog haar heil op de binnenlandsche „markt” zoeken. Welke consequenties dat zal hebben voor ons toerisme, valt af te leiden uit het bedrag van ongeveer veertig millioen gulden, dat onze landgenooten in het buitenland aan vacantiëgenoegens uitgaven. Daartegenover stond een bedrag van circa vijf en een half millioen gulden per jaar, dat door buitenlandsche toeristen in Nederland werd verteerd, een cijfer, dat in de eerstkomende jaren wel niet bereikt zal worden.

De teekenen wijzen er op, dat de reislust van de Nederlanders in het aanstaande seizoen zeer groot zal blijken te zijn, ondanks bezwaren ten aanzien van voeding, vervoer en accommodatie. Na de ontberingen van de afgelopen jaren treft men overal een sterken drang naar verandering, rust en ontspanning. Het is te hopen, dat deze vacantiëbehoefte zoo goed mogelijk kunnen worden bevredigd, daar herstel van arbeidskracht en werklust van niet te onderschatten beteekenis zijn voor den nationalen wederopbouw van het economisch leven.

Aangezien we tijdens de Duitse bezetting geleerd hebben met vele beperkingen genoeg te nemen, zullen de vacantië-gangers hun eischen, wat betreft reisgelegenheid, onderdak, voeding en service, kunnen aanpassen aan de vele tekorten, welke op deze gebieden nog bestaan. Men trekt er, het koste wat het wil, op uit. De ongunstige positie, waarin de verkeersmiddelen en de horeca-bedrijven tengevolge van den oorlog zijn komen te verkeren, wordt door deze mentaliteit waarschijnlijk meer dan gecompenseerd. Gebrek aan logiesruimte zal in vele gevallen worden verholpen door het onderdakbrengen van vacantië-gangers bij familie en particulieren.

Wederopbouw.

Naarmate de mogelijkheid tot het maken van plezierreizen over de grenzen in toenemende mate geopend zal worden en het publiek hogere eischen zal gaan stellen aan hetgeen ons eigen land heeft te bieden, zullen de factoren, die den wederopbouw beheerschen, een voor het toerisme steeds grotere rol gaan spelen. Hoe sneller dus de gevolgen van den oorlog weggewerkt kunnen worden, des te sterker zal het na-oorlogsche vreemdelingenverkeer staan. De herbouw van verwoeste en zwaar beschadigde horeca-bedrijven zal in een zoo snel mogelijk tempo moeten geschieden. Te vreezen valt, dat de schaarschte aan bouwmaterialen, het voortduren van financieele onzekerheden

op belastinggebied, het uitblijven van definitieve schadevergoedingen, alsmede de abnormale herbouwkosten, nog langen tijd een ongunstigen invloed op het tempo van den wederopbouw zullen uitoefenen, terwijl toch de opheffing van deze remmende factoren evenveel middelen vormt om den ondernemingszin te stimuleeren.

De tekorten aan de verschillende inventarisgoederen zullen eveneens snel moeten worden ingehaald. De productie van textiel, aardewerk en glaswerk, keukengerei en meubilair komt in onvoldoende mate ten goede aan de horeca-bedrijven, wellicht tengevolge van het eerst langzaam op gang komen der productie en prioriteiten van andere belangen.

Ook het personeelsprobleem moet worden aangepakt. Het aantrekken van buitenlandsche werknemers is wederom mogelijk en gewenscht. Deze aanvulling van het personeelstekort dient slechts ter overbrugging van seizoenstekorten en ter voorziening in bijzondere functies. De oplossing van het personeelsvraagstuk moet in ieder geval, geheel of gedeeltelijk, worden gevonden in het opleiden van een nieuwe generatie jonge arbeidskrachten. In vakkringen wordt thans aan de inrichting van het lagere en hogere vakonderwijs volle aandacht besteed, waarbij de grootste moeilijkheden gelegen zijn in het vinden van een behoorlijke huisvesting en van bekwame leerkrachten.

Tenslotte: vreemdelingenverkeer vergt verkeersmiddelen van allerlei aard. In normale tijden wil men, voor zijn genoeg op reis zijnde, zich snel en comfortabel kunnen verplaatsen. De belangen van het toeristenverkeer hangen nauw samen met het vervoersapparaat, dat dus zoo snel mogelijk op peil dient te worden gebracht. De spoorwegen zijn al een eind in de goede richting. Een enkel voorbeeld: het massale jaarbeursbezoek heeft, mede dank zij de treinverbindingen, een redelijk goed verloop gehad. Vacantiëhoudend Nederland zal dientengevolge dan ook niet tevergeefs een beroep doen op de vervoerprestaties van den trein, ofschoon men voorloopig verschillende ongemakken op den koop toe moet nemen.

Het luchtverkeer is nog te veel ingesteld op de zakelijke behoeften, zoodat het voorloopig niet voor toerisme in aanmerking komt.

De autobus en de auto zullen nog geen groote rol spelen in het vacantiëseizoen 1946. Het materiaaltekort is aanzienlijk en vele oude wagens zijn van dubieuze hoedanigheid. . . . Om een evenwichtige verdeling over de diverse verkeersmiddelen te verkrijgen, zal het automateriaal in sterke mate aangevuld dienen te worden.

Op rijwielgebied zijn de vooruitzichten niet best te noemen. Het ontbreken van een fiets, het vacantiëvervoermiddel voor den korten afstand bij uitstek, belemmert ernstig de verplaatsbaarheid van den toerist. Misschien zou het opvoeren van de binnenlandsche productie hier de gewenschte oplossing kunnen brengen.

Toekomstverwachtingen.

Met zekerheid kan worden voorspeld, dat de onmogelijkheid tot vacantiëbezoek aan het buitenland het binnenlandsche toerisme sterk zal begunstigen. Er is daarnaast een omstandigheid, welke waarschijnlijk ook op langeren termijn een intensiever bezoek aan onze recreatiegebieden tot gevolg zal hebben: met name het streven om een steeds grooter deel van ons volk in het genot van vacantië met behoud van loon te stellen. Bij den wederopbouw en uitbreiding van den horeca-bedrijfstak dient hiermede terdege rekening te worden gehouden. De sociale vooruitgang zal het contingent toeristen met kleine beurzen snel doen groeien, zoodat vele hotels en pensions zich zullen moeten bezinnen op het verschaffen van een prettig, maar vooral goedkoop onderdak. Een winstgevende exploitatie zal dan slechts mogelijk zijn, indien het stelsel van de vacantiëspreiding, waarover tot nu toe alleen veel gepraat en geschreven is, in de praktijk wordt toegepast. De jaarlijksche onkosten kunnen op deze wijze ver-

deeld worden over een grooter aantal maanden, waarin de seizoenbedrijven geëxploiteerd worden.

Ten aanzien van de komst van buitenlandsche gasten naar Nederland lijken de vooruitzichten minder gunstig. Hun bezoek concentreert zich voornamelijk in de groote steden in het Westen des lands en aan de kust, al zullen tijdelijk ook andere gebieden aantrekkingskracht uitoefenen, zooals hierboven in een ander verband reeds is aangestipt. Bevordering van dit vreemdelingenverkeer is een landsbelang van de eerste orde, het brengt deviezen binnen. De landen, welke sterk geleden hebben van den oorlog, zullen echter dezelfde gedragslijn volgen als ons land: voorloopig geen buitenlandsche betaalmiddelen beschikbaar stellen ten behoeve van plezierreizen.

De reizigers uit de landen, waarvoor deze overweging niet geldt (Noord- en Zuid-Amerika, Zwitserland en Zweden), zullen wij met alle kracht naar ons land toe moeten trekken. Men realiseere zich daarbij terdege, dat het relatief geringe bezoek van buitenlanders voor een belangrijk deel is te wijten aan een tekort aan attracties, amusement en vertier. Als Nederland iets minder degelijk wordt en zijn ontspanningscentra wat meer op internationaal peil weet te brengen, kan dit de inkomsten uit buitenlandsche bron voor de „vreemdelingenindustrie” sterk beïnvloeden in gunstigen zin. Niet alleen de hotels en de bedrijven van andere branches, die de buitenlanders iets hebben aan te bieden (souvenirs!) zullen daarbij wel varen, ook onze geheele nationale economie is ten zeerste gebaat met een zoo groot mogelijke deviezenstroom. Nederland moet zoo spoedig mogelijk weer paraat zijn den vreemdeling te bieden, wat hij wenscht. De horeca-bedrijven zullen zeker niet achterblijven als deviezenverdieners hun onzichtbare export van diensten op te voeren.

N. VAN DER ZWAAL.

DE INVLOED DER VERWOESTINGEN IN LIMBURG.

Limburg behoort tot de zwaar getroffen provincies. Weliswaar is Zuid-Limburg vrij ongeschonden uit de strijd tevoorschijn gekomen, — al bestaat er een kwade kans, dat de toeristen, die hun vakantie in Valkenburg gaan doorbrengen, planken in plaats van glas in de ramen zullen aantreffen — grote verwoestingen zullen zij in de glorieuze driehoek Sittard-Maastricht-Vaals niet vinden — doch Midden- en Noord-Limburg, die maanden lang het toneel van strijd zijn geweest, moeten inderdaad als zeer zwaar getroffen worden aangemerkt.

Bombardementen en beschietingen hebben er grote schade aangericht. Huisraad, machines en gereedschappen werden geroofd. Grote uitgestrektheden akkerland werden tot mijnenveld, tankgracht en loopgraaf. Prikkelraadversperringen werden aangelegd, waar eerst land- en tuinbouw werden beoefend.

Er is in het afgelopen jaar hard gewerkt aan de wederopbouw van Limburg. Vele woningen waren verwoest, doch voorzover er nog hersteld kon worden heeft de bevolking, nadat zij uit haar evacuatieballingschap was teruggekeerd, de huizen weer bewoonbaar gemaakt. Grote moeilijkheden moesten worden overwonnen, en niet altijd waren de regelingen, welke van boven af getroffen werden, bevorderlijk voor een snelle voortgang van de wederopbouw. Nog zeer veel moet er verricht worden, alvorens dit geteisterde gewest zich weer in een zekere welvaart zal kunnen verheugen.

Ook ten aanzien van het productie-apparaat kan worden geconstateerd, dat reeds veel bereikt werd, doch dat nog veel meer te verrichten is. De consequenties te bespreken van de verwoestingen en van de plunderingen in dit deel van Nederland, is de opzet van dit artikel.

In Midden- en Noord-Limburg houden landbouw en industrie elkaar ongeveer in evenwicht, als men de mate

van werkgelegenheid als maatstaf aanneemt. Rond Venlo ligt een belangrijk tuinbouwdistrict, glascultuur in de onmiddellijke omgeving der stad, grove tuinbouw in de verder verwijderde gebieden. Deze tuinbouw exporteerde een belangrijk deel van haar productie, in het bijzonder naar het nabijgelegen Ruhrgebied. Het glasdistrict is vrijwel geheel verwoest en met de wederopbouw is slechts in geringe mate voortgang gemaakt. Ook het gebied van de grove tuinbouw heeft zwaar geleden. Door het graven van loopgraven en tankgrachten is op vele plaatsen de humuslaag bedolven met de onvruchtbare zandgrond van de onderbodem. Ook zijn er tuinbouwgronden, die door de aanwezigheid van landmijnen nog niet in productie konden worden genomen. Dit alles geldt uit den aard der zaak ook voor vele landbouwgronden, die een aanmerkelijk deel van de Limburgse bodem innemen.

Rond Roermond en ook op zekere afstand van Venlo werd vroeger een belangrijke pluimveeteelt gevonden. De eiermijn van Roermond was de grootste van Europa. Ook Venlo bezat een zeer belangrijke eiermijn, die voor die van Roermond niet veel onderdeed. Ook de pluimveeteelt vond, behalve op de binnenlandse markt, in het buitenland een groot afzetgebied. De pluimveestapel is door de oorlog grotendeels uitgeroeid.

De eigenlijke landbouw, die vaak in combinatie met de pluimveeteelt, soms ook met de grove tuinbouw wordt uitgeoefend, draagt grotendeels het karakter van gemengd bedrijf. De akkerbouwproductie staat ten dele, zoals op de zandgronden gebruikelijk is, in dienst van de veeteelt. Het voornaamste veeteeltproduct, boter, vond grotendeels afzet op de binnenlandse markt. De veestapel ging in de oorlog voor een groot deel verloren en dit verlies is nog verre van aangezuiverd. Momenteel is pl.m. 40 pCt. van de verloren rundveestapel vervangen door van elders aangevoerd vee. Een ernstige moeilijkheid is, dat bijna de helft van dit nieuwe vee van het zwartbonte slag is en daardoor in Limburg met zijn roodbonte vee niet gemakkelijk voor fokdoeleinden kan worden gebruikt.

Hoe ernstig de verliezen zijn, in de winter 1944—45 aan de Limburgse landbouw toegebracht, blijkt uit onderstaande cijfers voor Noord-Limburg, in Juli 1945 gepubliceerd door het Militair Gezag, district Noord-Limburg:

	In	
	September 1944 aanwezig	Geroofd
Paarden.....	8.400	5.200
Rundvee.....	26.500	16.300
Varkens.....	45.500	3.200
Pluimvee.....	400.000	340.000

Het totale verlies aan gereedschappen en landbouwwerktuigen werd in Juli 1945 berekend voor de geëvacueerde gebieden op 95 pCt., voor geheel Noord-Limburg op 75 pCt.

De industrie van Noord- en Midden-Limburg was grotendeels op de binnenlandse markt gericht. Dit geldt met name voor de dakpannen- en gresbuisindustrie van dit gewest. Het geldt voor de kunstnijverheid, welke zich kort voor de oorlog in Tegelen en enkele omringende plaatsen heeft ontwikkeld. Het geldt ook voor de ijzergieterijen en machinefabrieken, die in deze hoek van Limburg te vinden zijn.

De electro-chemische industrie, die in de omgeving van Roermond wordt aangetroffen, is daar juist ontstaan¹⁾ om bij het voorzien van de Nederlandse markt bepaalde handelspolitieke moeilijkheden te ontgaan.

Een typische exportindustrie was de „Nedinsco” te Venlo, een filiaal van een Duitse wapeningsindustrie, na het verdrag van Versailles op Nederlandse bodem, op geringe afstand van de Duitse grens, gesticht. Deze onderneming vervaardigde precisie-meetinstrumenten, kijkers,

¹⁾ Ongetwijfeld was de verkooppolitiek van de Stroomverkoop Maatschappij mede van invloed.

onderdelen van zoeklichten en andere apparaten voor militaire doeleinden en nam na 1933 in verband met het Duitse bewapeningsprogramma een grote vlucht. Van grote betekenis is ook de gloeilampenindustrie in Venlo, onderdeel van het Philips-concern.

Met deze opsomming is de Midden- en Noord-Limburgse industrie geenszins uitgeput. Wij willen er ons echter als tot de voornaamste takken van bedrijf toe beperken.

De kleiwarenindustrie is zonder al te grote kleerscheuren uit de strijd gekomen en heeft weer een redelijk productieniveau bereikt. De metaalwarenindustrie daarentegen heeft nog zeer te kampen met het ontbreken van belangrijke machines, die door de Duitsers werden weggevoerd. De electro-chemische industrie in de omgeving van Roermond en de (Duitse) bewapeningsindustrie in Venlo hebben in de frontmaanden grote schade opgelopen.

Het transportapparaat vertoont als gevolg van de oorlog ook menig hiaat. De bevaarbaarheid van de Maas is inmiddels hersteld, doch in het landtransport zijn de verwoestingen nog zeer goed merkbaar. De spoorlijn van Venlo naar Nijmegen werd door de troepen van Montgomery geheel afgebroken, de spoordijk tot een verharde weg gemaakt. De wederopbouw van deze lijn moet nog ter hand genomen worden. De wegen, vooral die in de Peel, hebben zwaar te lijden gehad en verkeer nog steeds in een desolate toestand. Daarbij komt, dat de voor Noord-Limburg belangrijke weg tussen Venlo en Horst, die de enige rechtstreekse verbinding vormt tussen Venlo en Helmond, tot voor kort door de geallieerde troepen als autopark en reparatiewerkplaats werd gebruikt. Het burgerverkeer was daardoor gedwongen grote omwegen te maken over vaak zeer slechte wegen. De voorraad transportmiddelen was in de fronttijd vrijwel geheel verloren gegaan. Alle autobussen werden weggevoerd, van de 650 vrachtauto's 600, van de 875 luxe- en bestelauto's 800, van de 500 motorrijtuigen 425. Al deze cijfers hebben uitsluitend betrekking op Noord-Limburg, en werden berekend door het Militair Gezag, district Noord-Limburg. Weliswaar is reeds een groot aantal auto's aan Limburg toegewezen, doch dit getal is in de verste verte niet voldoende voor de huidige behoefte. Het spoorwegverkeer is nog steeds zeer traag. Alle goedertransport met Noord-Nederland moet de lange weg over Eindhoven—den Bosch—Nijmegen afleggen. Ook het personenvervoer is zeer tijdrovend, al werd door de opening van de Moerdijkbrug en het tot stand brengen van een autobusverbinding tussen den Bosch en Geldermalsen een aanmerkelijke verbetering bereikt.

De ingrijpende bemoeiing van de Overheid met het economisch leven brengt mede, dat de industrielen van het Zuiden herhaaldelijk zich genoodzaakt zien naar het Noorden te tijken, waar de regeringsbureaux gevestigd zijn. Reizen per spoor is te tijdrovend. Voldoende personenauto's zijn echter niet aanwezig. Men verneemt dan ook de klacht, dat bij de toewijzing van auto's te veel op de historische regionale verdeling en te weinig op de thans bestaande behoeften wordt gelet. Ook wordt het verwijt gehoord, dat het Noorden, dat het dichtst bij het vuur zit, zich het best verwarmt.

Hiermede wordt dan niet altijd het bestaan van corruptie en fraude gesuggereerd, doch ook de psychologische waarheid tot uitdrukking gebracht, een besef, dat schrijver dezes deelt, dat het persoonlijk en herhaaldelijk contact met den ambtenaar vaak meer effect oplevert, dan het minder intensieve contact, dat de Zuidelijke ondernemer thans heeft.

Wat zijn nu de consequenties van de hierboven in het kort geschetste verwoestingen en berovingen?

In het algemeen kan men deze vraag beantwoorden met: geringere kapitaalvoorraad, geringer inkomen, sterk verhoogde investeringsactiviteit in de eerstkomende jaren. Men kan ook zeggen: geringere verzorging van de

binnenlandse markt en een geringer deviezensaldo, als gevolg van geringere export.

De goederenhonger op de nationale markt is vooralsnog niet verzadigd, zodat het afzetprobleem niet in de eerste plaats aan de orde komt. Voorlopig kan Limburg zich bezig houden met het moeilijke vraagstuk van het weder op dreef brengen van zijn productie. Dat betekent het opruimen van mijnevelden, het verwijderen van prikkeldraadversperringen, het dempen van loopgraven en tankgrachten. Dat betekent ook het voorzien van land- en tuinbouw van de nodige gereedschappen, het herstellen van het verwoeste glasdistrict, het weder op peil brengen van de veestapel. In de sector industrie betekent dat het herbouwen van hetgeen verwoest werd, de nieuwe aanschaf van die machinerieën, die verloren gingen.

Dit alles wil zeggen, dat een getroffen gebied en dus ook Noord-Limburg een aanmerkelijk deel van zijn koopkracht moet aanwenden voor investeringsdoeleinden. Weliswaar komt een deel van de wederopbouwkosten ten laste van de Nederlandse gemeenschap, maar vooreerst zijn er bij de financiering van de wederopbouw allerlei liquiditeitsmoeilijkheden, die vooralsnog vaak met eigen middelen moeten worden overwonnen en in de tweede plaats betekent wederopbouw veelal niet uitsluitend herstel in oude vorm en gedaante, doch wordt geheel terecht de gelegenheid aangegrepen, om het nieuw geschapen apparaat zo veel mogelijk aan de nieuwste inzichten te laten beantwoorden. Wat er meer wordt geïnvesteerd dan als werkelijke reparatie aan te merken is, komt uit den aard der zaak ten laste van de opdrachtgevers zelf, doch ook de werkelijke schade wordt niet vergoed op basis van vervangingswaarde, terwijl bedrijfsschade in het geheel niet voor vergoeding in aanmerking komt. Men make zich geen te florissant beeld van hetgeen aldus wordt tot stand gebracht. Het hoge prijsniveau van heden schrikt menigeen af. Vaak behelpt men zich, doch dit behelpt zelf betekent veelal geringere productie. Geringere productie, geringer inkomen, geringere besparingen, vooral bij de huidige kosten van levensonderhoud en als gevolg van een en ander nog jarenlang gebrek aan kapitaal en een geringe productie. Men ziet, in welke vicieuze cirkel vele bedrijven terechtere dreigen te komen, indien niet een nationale credietverlening hierin uitkomst brengt. De schaarste aan arbeid, de hoge lonen, zij versterken het noodlottige karakter van deze cirkel nog meer. Vele bedrijven werken met een onvolledige personeelsbezetting, waardoor de efficiency van de productie schade lijdt.

Een principiële consequentie van de verwoesting van duurzame aard moet worden genoemd. De getroffen bedrijven kunnen ook op lange termijn afzetgebieden verloren zien gaan, doordat hun later in de markt komen hen afnemers doet verliezen aan de in stand gebleven bedrijven. Hiertoe is niet eens nodig, dat het bedrijf zelf verwoest of beroofd is. Het uitvallen van hulpbedrijven of in het algemeen de ontwrichting, aangericht door de vernielingen in de gehele streek, kunnen dit gevolg reeds hebben.

Geringere verzorging van de binnenlandse markt is een euvel, dat wij kunnen zien als de keerzijde van het boven aangevoerde beeld. De Noord- en Midden-Limburgse industrie werkt, gelijk gezegd, grotendeels voor de binnenlandse markt. Zelfs de bewapeningsindustrie, van oorsprong een Duitse onderneming, zou goed op de Nederlandse behoefte kunnen worden gericht. Voorzover land- en tuinbouw afzet vonden op de binnenlandse markt, zullen ook de verwoestingen en plunderingen, door deze takken van voortbrenging geleden, zich op de binnenlandse markt doen gevoelen.

Voor de industrie kan men de verwoestingen direct als een netto verlies aanmerken; ten aanzien van de tuinbouw dringt zich het onbehaaglijke gevoel op, dat men te maken heeft met de gedeeltelijke verwoesting van een bedrijf, dat door het afsnoeren van de afzetgebieden toch reeds tot inkrimping was genoodzaakt. De afzet in Duits-

land, waarop Noord-Limburg voor zijn tuinbouw groten-deels aangewezen is, ondervond reeds in de jaren voor 1940 grote moeilijkheden. Wordt de reagrarisering van Duitsland inderdaad doorgevoerd, dan zal ongetwijfeld voor het bevolkingsoverschot o.a. een uitweg gezocht worden in die meest arbeidsintensieve vorm van landbouw: de tuinbouw. De Nederlandse tuinbouw, en niet alleen die van Noord-Limburg, zal daarvan de kwade gevolgen ondervinden. Een verdringing van de vele Nederlandse tuinbouwbedrijven op de binnenlandse markt is dan te verwachten en zulks te meer, daar dat andere belangrijke afzetgebied, Engeland, in de oorlogsjaren zijn land- en tuinbouw aanmerkelijk heeft uitgebreid.

Nieuwe afzetgebieden te vinden zal dan ook de taak van de Noord-Limburgse tuinbouw zijn. In dit verband zij gewezen op het nog vrijwel geheel ontbreken van een groentenconservenindustrie in dit deel van Nederland.

De pluimveeteelt, die eveneens in niet geringe mate exporteerde naar Duitsland, zal met overeenkomstige moeilijkheden te kampen krijgen. Ook hier dringt zich de gedachte van een conserveringsindustrie, die verder verwijderde afzetgebieden zou kunnen bestrijken, op.

Vatten wij ons betoog samen, dan kunnen wij er op wijzen, dat de wederopbouw van Limburg ter hand is genomen, dat deze echter nog vele jaren zal kosten, dat grote moeilijkheden met de kapitaalvoorziening te verwachten zijn en dat voor zekere takken van voortbrenging niet alleen het probleem van wederopbouw, doch ook dat van heroriëntering aan de orde is gekomen.

Dr. Th. L. M. THURLINGS.

DE INVLOED VAN DE OORLOGS-HANDELINGEN IN DE BETUWE OP DE NATIONALE PRODUCTIECAPACITEIT¹⁾.

Inleiding.

Nadat de verstarring van den geallieerden opmarsch sinds de invasie in het vroege voorjaar van 1944 was ingetreden, slingerde het front in ons land zich dwars door het Geldersche rivierkleigebied. Het liep — globaal — van Hedel langs den Zuidelijken oever van Maas en Waal tot Druten, hoog vervolgens naar het Noorden om, de Betuwe doorsnijdend, tot den Rijn, zette zich langs den Zuidelijken Rijnsoever tot Arnhem voort en verloor zich tenslotte in het Oosten van de Betuwe tusschen den Rijn en de Waal.

De oorlogshandelingen, die in dit gebied gedurende den winter 1944/'45 plaatsvonden, hebben er diepe sporen achtergelaten. Onder andere werd een deel van de agrarische en industriële productiecapaciteit van het rivierkleigebied vernietigd. Om een inzicht te krijgen in de quantitative economische verliesposten, welke in dit gebied moesten worden geïncasseerd, zal in de eerste plaats een overzicht worden gegeven van de belangrijkste takken van productie, die in deze streek worden aangetroffen, en de positie, die zij innemen in het kader van de nationale economie. Bij ieder zal worden vastgesteld, welk deel van

¹⁾ De gegevens betreffende den tuinbouw, die in dit artikel zijn verwerkt, zijn voor een groot deel ontleend aan Ir. H. Burgmans, De Oorlogsschade in den Tuinbouw, Mededeelingen van den Directeur van den Tuinbouw, Juli-September 1945 en aan den Tuinbouwgids 1945.

TABEL I.

Samenstelling en grootte van het areaal pit- en steenvruchten in 1940.

	Het Rijk		Rijkstuinbouwconsulentschappen Geldermalsen en Opheusden		Rijkstuinbouwconsulentschappen in pCt. van het Rijk
	Aantal ha.	in pCt.	Aantal ha.	in pCt.	
Appelen	30.000	60	7.100	54	24
Peren	12.000	24	2.600	20	23
Kersen	4.000	8	1.900	15	48
Pruimen	4.000	8	1.400	11	35
Totaal	50.000	100	13.000	100	26

het productievermogen is uitgeschakeld tengevolge van de oorlogshandelingen, die er plaatsvonden. Tenslotte zal worden nagegaan, welke consequenties daaraan verbonden zijn ten aanzien van de voorziening van ons volk met de voorbrengselen, waarin de Betuwe een belangrijk aandeel leverde.

De fruitteelt.

Haar groote bekendheid ontleent de Betuwe aan de fruitteelt. Deze wordt vooral uitgeoefend op de vruchtbare hooge gronden, in de nabijheid van de dorpen. De fruitteelt in het rivierkleigebied bevindt zich thans in een proces van emancipatie uit het boerenbedrijf; zij wordt meer en meer gespecialiseerd uitgeoefend. Deze ontwikkeling gaat gepaard met een sterke rationalisatie: de enkelvoudige beplanting vervangt de gemengde; de hoogstam maakt geleidelijk plaats voor den struikvorm, de zwartgehouden ondergrond (eventueel met onderteelt van klein fruit) verdringt het weiland in den boomgaard. Aan snoei, bemesting en een doelmatige ziektebestrijding wordt veel meer dan voorheen aandacht geschonken.

In 1940 bedroeg de totale oppervlakte pit- en steenvruchten in ons land bijna 50.000 ha. Hiervan kwamen in de ambtsgebieden van de Rijkstuinbouwconsulenten te Geldermalsen en Opheusden 13.000 ha voor. Tabel I geeft een globaal overzicht van de samenstelling dezer arealen voor de voornaamste pit- en steenvruchten, benevens het aandeel, dat de genoemde consulentschappen daarin hadden.

Het aandeel in de fruitproductie blijkt belangrijk grooter te zijn dan het aandeel in de productie van akkerbouwgewassen²⁾. Vooral de groote beteekenis van de kersenteelt in deze streken wordt duidelijk geïllustreerd, hoewel eveneens blijkt, dat de Betuwe niet op een monocultuur van kersen berust.

Daar de plantopstand van de boomgaarden blootstond aan vernietiging door granaattreffers of inundatie, is de schade aan de fruitteelt vrij belangrijk. Het is gebleken, dat vooral kersen weinig bestand zijn tegen de gevolgen van inundatie en zich slechts moeilijk herstellen van granaatschade. Het regeneratievermogen van appels en peren is veel grooter. Tabel II geeft een geschat overzicht van de vernietigde oppervlakten beplant met verschillende pit- en steenvruchten in de beide consulentschappen:

TABEL II.

Vernietigde oppervlakte pit- en steenvruchten in de Rijkstuinbouwconsulentschappen Geldermalsen en Opheusden.

	Vernietigd areaal		in pCt. van het Rijk	in pCt. van de 2 consulentschappen
	aantal ha.	in pCt.		
Appelen ..	430	48	1,4	6,0
Peren	110	12	0,9	4,2
Kersen ...	225	25	5,5	12,0
Pruimen ..	135	15	4,5	10,0
Totaal ..	900	100	1,8	7,0

De procentuele vermindering in de voorziening van de genoemde fruitsoorten is grooter, dan de relatieve teruggang van hun arealen. In de eerste plaats zijn de boomgaarden langen tijd, ook na de bevrijding, onvoldoende onder-

²⁾ De bespreking der akkerbouwgewassen moest door ruimtegebrek achterwege blijven. Red.

TABEL III. Samenstelling en grootte van het areaal boomkwekerijproducten in 1940.

	Het Rijk		Opheusden		Opheusden in pCt. van het Rijk
	Aantal ha.	in pCt.	Aantal ha.	in pCt.	
Vruchtboomen	566	24	58	60	11
Laanboomen	248	11	39	40	16
Over. producten ¹⁾ ..	1.532	65	—	—	—
Totaal	2.346	100	97	100	4,1

¹⁾ Onderlagen, boschplantsoen en sierheesters.

houden en moesten belangrijke cultuurtechnische maatregelen achterwege blijven. Dit wreekt zich in lagere opbrengsten bij het nog bestaande areaal, vooral bij de aanplantingen, die voordien goed konden worden verzorgd (en dus relatief het grootste deel van de productie leverden), omdat de vermindering van de natuurlijke afweerkracht tegen ziekten juist bij deze boomgaarden het sterkst optreedt in geval van verwaarloozing. Bovendien kan het vroegere peil van de verzorging thans niet worden bereikt; in de beide consulentenschappen zijn bijv. 192 van de in 1944 aanwezige 427 motorsproeimachines verdwenen of nooit hersteld. Verder is een deel van de aanplantingen min of meer beschadigd. In het consulentenschap Opheusden, dat in dit opzicht het meest te lijden heeft gehad, ongeveer 700 ha. Neemt men tenslotte nog in aanmerking, dat het rationalisatieproces in de fruitteelt door de oorlogsgebeurtenissen ernstig is geremd, dan zal het duidelijk zijn, dat er dit jaar van een normalen oogst nog geen sprake is.

Wanneer wij den oogst-1946 op 80 pCt. van den normalen stellen en rekening houden met de productievermindering door vernietiging van een deel der oppervlakte, kan globaal de hoeveelheid fruit, die daardoor minder ter beschikking komt, worden berekend. Zij bedraagt bij de appels 4,5, bij de peren 2,0, bij de kersen 0,94 en bij de pruimen 1,2 miljoen kg, totaal 8.64 miljoen kg, d.w.z. een kg per hoofd van de bevolking. Gemiddeld bedroeg het verbruik van pit- en steenvruchten per hoofd van de bevolking in de periode 1936—1939 ruim 15 kg. Tengevolge van de oorlogshandelingen in dit gebied zal ieder dus 7 pCt. minder pit- en steenvruchten kunnen consumeeren dan vóór 1940. Op het eerste gezicht valt dit wel mee. Men moet er echter rekening mee houden, dat de fruitteelt ook in andere deelen van ons land schade heeft opgelopen. Verder moet in aanmerking worden genomen, dat de gedwongen vermindering van de consumptie op een oogenblik komt, waarop de goederenvoorziening in ons land op een uiterst laag niveau staat en er een groote behoefte aan fruit bestaat, te meer, daar het verbruik van zuidvruchten en bananen, dat in de reeds genoemde periode 11,5 kg per hoofd bedroeg, practisch weggevallen is. In dit licht krijgt de vermindering van de fruitproductie een ernstiger karakter. Daar komt nog bij, dat een deel van de productie van het kleine fruit, die in de Over-Betuwe niet zonder belang is, eveneens is weggevallen. Betrouwbare gegevens omtrent den omvang van de aan deze teelten toegebrachte schade stonden ons niet ter beschikking.

Boomkwekerij, groenten- en bloementeelt.

Opheusden is het belangrijke centrum van de Betuwsche boomkwekerij; er worden bijna uitsluitend vrucht- en laanboomen gekweekt. Tabel III geeft een inzicht in de betekenis van de Opheusdensche boomkwekerij in 1940.

Ongeveer de helft van de oppervlakte boomkwekerijproducten te Opheusden is door de oorlogshandelingen vernietigd, 35 pCt. is herstelbaar beschadigd ³⁾. Dit betekent, dat tenminste 5,5 pCt. van de totale landelijke oppervlakte vruchtboomen en 8 pCt. van de laanboomen

³⁾ In verschillende bronnen wordt als oppervlakte boomkwekerijproducten van het Centrum Opheusden 150 ha vermeld. De inventarisatie 1940 van het C.B.S. — opgenomen in den Tuinbouwids 1945 — geeft 97 ha. Aan dit cijfer heb ik mij gehouden. Zou de oppervlakte grooter zijn, dan is het verlies ernstiger dan tabel III aangeeft.

is verdwenen. Het daardoor ontstane nadeel moet niet worden onderschat, want er bestaat momenteel een groote vraag naar deze producten, in verband met de noodzakelijke herbebossing en heraanplant van de vernietigde bosschen en boomgaarden, die vooral vertraging ondervindt door het gebrek aan arbeidskrachten. In de Betuwsche boomgaarden is thans ongeveer 40 à 50 pCt. van de vernietigde oppervlakte vruchtboomen weer ingeplant. Het is moeilijk te zeggen, over welke periode dit een herstel van de productie belooft. Bij inplant van struikvormen duurt de tijd tot oogsten van eenig belang vier tot zes jaar. Bij inplant van hoogstammen is dit tijdvak langer; het kan dan worden gesteld op 10—15 jaar. Dit varieert met de vruchtensort. Kersen geven na 10 jaar reeds een behoorlijken oogst; bij appels daarentegen duurt dit tenminste 15 jaar. Uit Opheusden kon daartoe geen plantmateriaal worden betrokken; dit centrum zal eerst in 1947 weer eenigszins kunnen leveren.

Lent is een centrum van bloemencultuur, in 1940 kwamen daar 5,5 ha (2 pCt. van het landelijk totaal) bloemen onder glas voor en 4,5 ha (0,5 pCt.) bloemen in den vollen grond. Aan deze bloementeelt is vrij veel schade toegebracht, ongeveer 15.000 m² glas is vernietigd, terwijl door de evacuatie der bevolking veel waardevolle planten verloren gingen. Dank zij de hulp der Aalsmeersche kwekers is de glasschade daar thans voor 60 pCt. van de vroegere aanwezige oppervlakte hersteld ⁴⁾.

De groenteteelt in het centrum Huissen is zwaar getroffen. Hier werden in 1940 25 ha (3 pCt.) fruit (druiven) onder glas, 31 ha (1,4 pCt.) groenten onder glas en 600 ha (2,2 pCt.) groenten in den vollen grond aangetroffen. Bijna 90 pCt. van het glas ging verloren, bovendien werd ongeveer 30 pCt. van het ijzerwerk der kassen beschadigd.

De vermindering van het totale landelijke productievermogen van bloemen en groenten door de in Lent en Huissen aangerichte schade is niet groot. Het laat zich aanzien, dat de voorziening van bloemen en groenten in de toekomst vrij ruim zal zijn; als gevolg van het gebrek aan afzetmogelijkheden zijn voor enkele groentensoorten reeds minimumprijzen afgekondigd. In dit verband vraagt men zich af, of het wel juist is, om de reconstructie van Lent en Huissen te richten op een volledig herstel van de productiecapaciteit, die voorheen aanwezig was. Omschakeling op een anderen tak van den tuinbouw ware te overwegen. De fruitteelt komt hiervoor in de eerste plaats in aanmerking, omdat de economische vooruitzichten voor deze teelt vrij gunstig kunnen worden beoordeeld.

De industrie.

Het meefendeel van de inwoners van het Geldersche rivierkleigebied vindt in andere takken van bedrijf, dan de agrarische productie, een bestaan. In dit verband moet in de eerste plaats op de industrie worden gewezen.

Voor ons doel kunnen wij volstaan met een beschouwing van de vruchtenconserveindustrie en de steenbakkerijen, omdat de overige industrieën of slechts in relatief geringe mate door oorlogshandelingen zijn getroffen of slechts een klein deel van de betreffende productiecapaciteit van ons land omvatten.

⁴⁾ Er bestaat momenteel een beperking van de bloementeelt tot 75 pCt. van de oppervlakte in 1940. De glasschade te Lent is dus bijna volledig hersteld.

De vruchtenconservenindustrie.

De verduurzaming van vruchten het rivierkleigebied (te Tiel, Doldewaard, Hien, Oosterhout en Elst) vindt bijna uitsluitend in gespecialiseerde bedrijven plaats, in tegenstelling tot de rest van het land, waar zij veelvuldig in combinatie met de conserveering van andere producten (groenten, vleesch) geschiedt. Het aandeel van de capaciteit der fruitconservenindustrie, dat zich in de Betuwe bevindt, is niet nauwkeurig bekend, doch zal naar ruwe schatting 40 à 60 pCt. bedragen.

De conservenindustrie heeft vrij ernstige schade opgelopen, vooral door den roof van voorraden en verpakkingsmiddelen. Een fabriek werd geheel vernietigd, een andere, één der grootste, werd door verscheidene granaattreffers vrij zwaar beschadigd, doch de machines bleven grotendeels behouden. Een derde fabriek raakte bijna alle motoren kwijt.

De productiecapaciteit van de fruitpulperij heeft zich spoedig hersteld en thans haar normalen omvang weer bereikt. Met de jamfabricage is het nog niet zoover, doch de huidige capaciteit is echter groot genoeg, om in de behoefte aan jam te voorzien.

De baksteenindustrie.

Van het massaproduct de baksteen is vrij nauwkeurig bekend, welk deel door de steenovens langs de groote rivieren wordt geleverd. Tabel IV geeft daarvan een overzicht.

TABEL IV.
Productie van baksteen, seizoen 1939/'40.
(in mill. stuks).

	Het Rijk	Gebied der groote rivieren	Groote rivieren in pCt. van het Rijk
Metselsteen ..	1.134	556	50
Straatlinkers	456	440	99
Totaal	1.590	996	63

De capaciteit van de baksteenindustrie was grooter dan de werkelijke productie van 1939, zij werkte in dat jaar slechts op een bezetting van 80 pCt.

Hoewel de beschadiging van de vaste productie-installaties der steenbakkerijen zwaar was, is de capaciteit van de beschadigde ovens niet duurzaam vernietigd. Het herstel is thans zoover gevorderd, dat verwacht kan worden, dat aan het einde van dit jaar slechts 2 pCt. van de capaciteit nog niet in bedrijf kan worden genomen.

Als uitvloeisel van de oorlogsomstandigheden heeft deze industrie nog met andere moeilijkheden te kampen, die de opvoering van de productie ernstig belemmeren. In de eerste plaats bestaat er een groot tekort aan arbeidskrachten, werktuigen en gereedschappen. De financiering van de nieuwe aankopen der bedrijfsbenodigdheden stuit bovendien op moeilijkheden, omdat de financieele reserves der steenbakkerijen, die tijdens de bezetting voor een groot deel stilgelegd werden, uitgeput zijn en de rijksbijdrage in de oorlogsgeweldschade daartoe niet toereikend is. Verder zijn de vooruitzichten op de kolentoewijzingen niet rooskleurig. Daarom moet worden afgewacht, of het mogelijk is, om de steenen, benodigd voor de uitvoering van het programma van den wederopbouw, te vervaardigen.

Het veilingwezen.

Enkele opmerkingen moeten worden gemaakt over het veilingstelsel, dat, strikt genomen, geen handels-, doch een prijsvormende functie heeft. Ontwrichting van het veilingapparaat kan een vlot functionneeren van den fruithandel in gevaar brengen. Voor de uitoefening van hun taak dienen de veilingen te beschikken over voldoende fust, mijnklokken, aanvoer- en koelruimten.

De fustpositie is thans zorgelijk. Veel kisten zijn verloren gegaan, aanvulling heeft nog niet in die mate kunnen

plaatsvinden, dat een snelle verhandeling van het late fruit gewaarborgd is. Verheugend is daarom, dat de koelhuizen, waarin een deel van den fruitoogst kan worden opgeslagen, niet veel schade hebben geleden. Ook de gebouwen — hoewel niet onbeschadigd — en de mijntoestellen zijn intact, uitgezonderd aan de veiling te Ressen—Bemmel, die bijna geheel verwoest is. Wanneer een verbetering in de fustpositie bereikt kan worden, zullen de veilingen hun functie in den loop van dit fruitseizoen weer normaal kunnen vervullen, al zal hier en daar nog met noodvoorzieningen moeten worden gewerkt.

Het verkeer.

Tenslotte zij nog met een enkel woord gewezen op de belangrijke passieve functie, die de Betuwe heeft in het verkeer te land en te water. Zij wordt in Noord-Zuidelijke richting doorsneden door de spoor- en autoverkeerswegen Utrecht—'s-Hertogenbosch en Arnhem—Nijmegen. De bruggen over de in Oost-Westelijke richting stroomende rivieren — onder normale omstandigheden hartaders voor het transport te water — werden grotendeels vernietigd. Alleen de spoorbruggen te Nijmegen en Culemborg en de verkeersbrug te Nijmegen hebben den strijd in bruikbaren staat overleefd.

Het aanbrengen van noodvoorzieningen is met kracht ter hand genomen. Van groote betekenis was daarbij het behoud van de genoemde spoorbruggen, waardoor het mogelijk werd, om een Noord-Zuid spoorwegverbinding in het midden-des lands te openen, via Geldermalsen en Nijmegen. Met behulp van autobussen tusschen Geldermalsen en 's-Hertogenbosch is sindsdien een meer directe verkeer voor het reizigersverkeer ingesteld, die een groote verbetering beteekende door de verkorting van den reisduur. Ook op het baanvak Arnhem—Nijmegen is het verkeer inmiddels weer hersteld.

De voorzieningen aan de rivierovergangen te Vianen, Zaltbommel, Hedel en Arnhem hebben een bijna normale hervatting van het autowegverkeer over de betreffende routes mogelijk gemaakt. Het waterverkeer over de groote rivieren, aanvankelijk belemmerd door de vernietigde bruggen, kan thans eveneens weer normaal plaatsvinden.

Samenvatting.

Het is vooral aan het snelle en met kracht aangevatte herstel te danken, dat de zwaar beschadigde capaciteit van de agrarische en industriële productie op het rivierkleigebied ruim een jaar na de bevrijding weer in belangrijke mate op peil is gebracht. Uit een oogpunt van nationaal productievermogen en van de voorziening van ons volk met de producten, waarin de Betuwe een belangrijk aandeel leverde, is met name de schade, die aan de fruitteelt en de boomkweekerij is toegebracht, ernstig te noemen, vooral in de huidige omstandigheden.

J. H. VAN STUYVENBERG.

Bekendmaking naar aanleiding van art. 92 sub b van het Besluit herstel rechtsverkeer.

Het Nederlandsche Beheersinstituut maakt bekend, dat ieder, die zaken of bescheiden onder zich of onder zijn beheer heeft, welke toebehooren aan afwezigen in den zin van art. 84 van het Besluit herstel rechtsverkeer Stbl. no. E 100, verplicht is hiervan vóór 1 Juli 1946 mededeeling te doen aan het Bureau (of aan den Vertegenwoordiger) van het Nederlandsche Beheersinstituut, waaronder de aangever ressorteert, of, indien voor den afwezige een bewindvoerder is benoemd, aan dien bewindvoerder.

De mededeeling, welke door of namens den aangever moet zijn onderteekend, dient te bevatten een opgave van naam, voornamen, adres en nationaliteit van den aangever en van de bovenbedoelde afwezigen, voor zoover bekend, alsmede een zoo nauwkeurig mogelijke en specifieke omschrijving der zaken of bescheiden.

◆ **Vacatures** ◆

Wij vragen voor zoo spoedig mogelijke
indiensttreding een

PERSONEELLEIDER

Leeftijd ten minste 30 jaar, Middelbare
Schoolopleiding en ervaring in personeel-
zaken, zooals selectiemethodes, sociale
wetgeving, „personeel employment” en bij
voorkeur gewend in bedrijf te werken met
veel vrouwelijk personeel. Leiding kunnen
geven aan Personeelbureau, medische af-
deeling, sociale afdeling en instructie-
afdeling.

Heeren, die meenen voor deze functie in
aanmerking te komen, gelieven uitvoerige
schriftelijke sollicitaties onder letter A 808
te zenden aan de Directie van N.Y. Magazijn

de **Bijenkorf**

AMSTERDAM

Groote Instelling te 's-Gravenhage vraagt:

Economen

(Dr., of Dr(s) in de Economic) voor leidinggevende
functies. Leeftijd 30-40 jaar, verantwoordelijkheids-
besef, representatieve verschijning, vlotte omgangs-
vormen. Spoedige indiensttreding gewenscht. Brieven
onder no. 462 bur. van dit blad, postbus 42, Schiedam.

Bij bankinstelling te Amsterdam is gelegenheid tot
plaatsing van een

ervaren kracht

met grondige financieel-economische praktijkervaring in
het bankwezen, de journalistiek of soortgelijk beroep.
Goede stijl vereischt. Brieven onder no. 464 Bureau
van dit blad, postbus 42, Schiedam.

VAN DIJK & Co.

EENDRACHTSWEG 11 — ROTTERDAM

Makelaars en Commissionairs in Effecten
Effecten - Coupons - Vermogensbeheer

Telefoon 20845 — 21889 — 40631
Beurs Nis 6 — Telefoon 24178 — 24378

KOFFIE

VAN NELLE

ROTTERDAM

THEE

HAV BANK - SCHIEDAM

Levensverzekering en Lijfrente

"t Glas leert Pieterman"

ook voor technische doeleinden

**PATRIJSPOORTGLAZEN • TELEGAAFPLATEN
MANOMETERGLAZEN • PEILGLAZEN • OLIEGLAZEN
REFLEXGLAZEN • WATERMETERGLAZEN ENZ**

Glasindustrie

Pieterman

WESTVEST 17 - SCHIEDAM - TELEFOON 69269

Nederlandsch Indische Handelsbank, N.V.

Amsterdam — Rotterdam — 's-Gravenhage

Alle Bank- en Effectenzaken

Uw toekomst is veilig

met een polis van de

Algem. Friesche Levensverzekering-Mij
of de

Groot-Noordhollandsche

LEEWARDEN van 1845 AMSTERDAM
Burmaniahuis v. Brienhuis

VAN GEND & LOOS

expediteert van huis tot huis -

van dorp naar stad - van land naar land